

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Валерій СМОЛІЙ
Валерій СТЕПАНКОВ

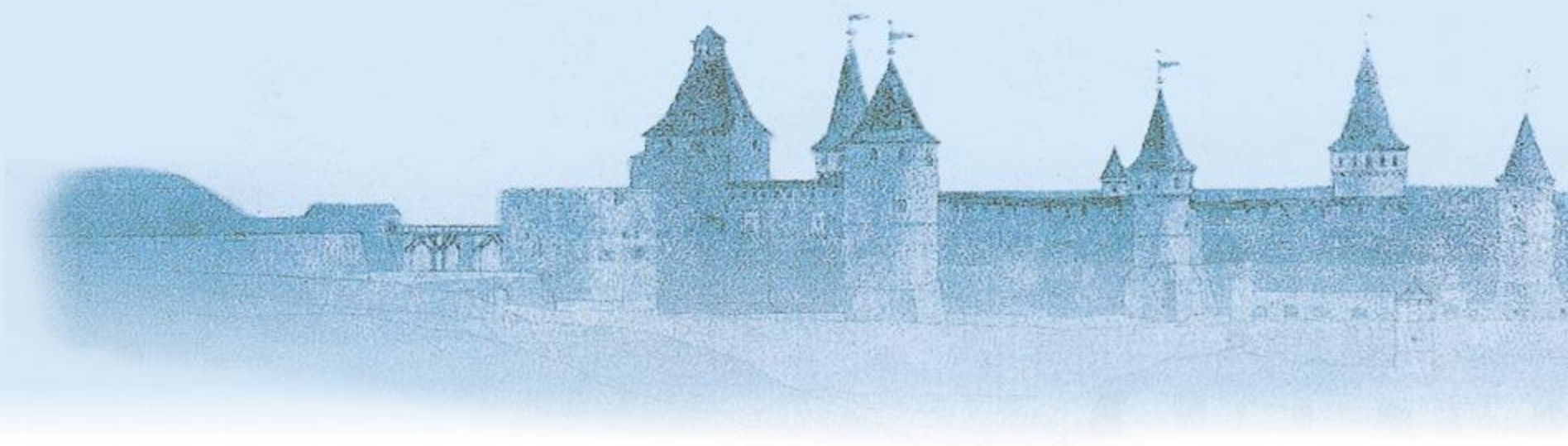
7

Підручник
для 7 класу
закладів загальної
середньої освіти

Київ
«Генеза»
2020

ЗМІСТ

Шановні семикласники та семикласниці!	5
§ 1. Вступ	7

РОЗДІЛ 1. ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

§ 2. Союзи племен на теренах сучасної України в VI– VIII ст.	10
§ 3. Утворення Русі. Політика перших князів	15
§ 4. Русь за князювання Ольги та Святослава	21
§ 5. Князь Святослав та його походи (<i>практичне заняття</i>)	25
§ 6. Суспільний устрій та господарське життя Русі в IX–X ст.	27
Узагальнення	32

РОЗДІЛ 2. РУСЬ-УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ IX – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

§ 7. Внутрішня і зовнішня політика Володимира Святославовича	35
§ 8. Християнська релігія і церква в житті руського суспільства (<i>практичне заняття</i>)	41
§ 9. Русь за Ярослава Мудрого	43
§ 10. Політичний та соціально-економічний розвиток.	49
§ 11. Культура Русі	54
Узагальнення	60

РОЗДІЛ 3. РУСЬ-УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

§ 12. Правління Ярославичів	63
§ 13. Зміцнення єдиновладдя в Русі. Утворення удільних князівств.	68
§ 14. Політичний і соціально-економічний розвиток Київського, Переяславського, Чернігівського і Новгород-Сіверського князівств у середині XII – першій половині XIII ст.	74
§ 15. Політичний і соціально-економічний розвиток Галицького та Волинського князівств	79
§ 16. Культура Русі у другій половині XI – першій половині XIII ст.	84
§ 17. «Слово о полку Ігоревім» як історичне джерело (<i>практичне заняття</i>)	91
Узагальнення	93

РОЗДІЛ 4. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА

§ 18. Утворення Галицько-Волинської держави	96
§ 19. Протистояння з монголами	102

§ 20. Боротьба за зміцнення держави. Коронація Данила Романовича . .	107
§ 21. Зовнішня політика князя Данила Романовича (практичне заняття)	112
§ 22. Занепад Галицько-Волинської держави	114
§ 23. Культура Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст.	119
Узагальнення	123

РОЗДІЛ 5. РУСЬКІ УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА У СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 24. Входження руських удільних князівств до складу Великого князівства Литовського і Польського королівства	126
§ 25. Руські землі у складі Великого князівства Московського, Угорщини і Молдовії	133
§ 26. Особливості розвитку Причорномор'я та Приазов'я. Утворення Кримського ханату	137
§ 27. Суспільне і релігійне життя на теренах України в XIV–XV ст. . . .	141
§ 28. Економічний розвиток. Становище селян і містян	146
§ 29. Суспільне та повсякденне життя на теренах України у другій половині XIV–XV ст. (практичне заняття)	150
§ 30. Культурне життя у другій половині XIV–XV ст.	153
Узагальнення	158

Шановні семикласники та семикласниці!

Цього року ви розпочинаєте ґрунтовне вивчення історії України. Її сучасна державна територія формувалася протягом не одного тисячоліття в різних природно-географічних, кліматичних та історичних умовах. Населення України складають нащадки різних етнічних груп та народів – українці, поляки, білоруси, молдовани, росіяни, угорці, болгари, румуни, кримські татари, караїми, вірмени, євреї, німці, греки та багато інших. Однак усі ми, незалежно від того, народилися на берегах Дніпра, мальовничому Поділлі чи в межах колишніх Запорозьких Вольностей, на Чорноморському узбережжі або Карпатському високогір'ї, серед промислових гігантів Донбасу, у степових районах Приазов'я чи в далекому Закарпатті, на Кримському півострові або в українському Поліссі, є громадянами цієї держави – українцями. А отже, кожному з нас потрібно добре знати історію не лише свого роду, а й історію свого народу, своєї держави.

У стрімкому плині століть змінювалися не лише територіальні обриси України, кількісний та етнічний склад населення. Змінювалися і назви, під якими ця держава поставала. Однак хоч би під якими назвами вона згадувалася на сторінках історичних праць або в джерелах, хоч би як ідентифікував себе її народ, ми з вами маємо пам'ятати – ідеться про нашу історію – історію України.

Цей підручник перенесе вас в українське середньовіччя. З його сторінок зійдуть до вас легендарний Олег, вольова й рішуча Ольга – перша дипломатка в історії нашої держави, мужній воїн Святослав, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, хоробрий та далекоглядний Данило Галицький, щирий Василько й багато-багато інших. Перед вами постануть приклади мужності, побратимства, величі духу, вірності та гідності. Ви познайомитеся з державниками та полководцями, творцями й руйнівниками, учитиметеся відрізняти добро від зла, честь від безчестя.

Підручник поділяється на розділи, параграфи і пункти. Він містить визначення термінів і понять **МОЗАІКА**, фрагменти із джерел та художніх творів, витяги з документів **✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ**, опрацювання яких дасть змогу поглибити знання та збагатити уявлення про події і явища українського середньовіччя. Кожен параграф пропонує варіант роботи в малих чи великих групах **✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ**, надає можливості розвивати творчі здібності **✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО** і закінчується завданням, яке реалізує певну змістову лінію. Перевірити засвоєння вивченого та сформулювати вміння, пов'язані з предметно-історичною компетентністю, допоможе рубрика **✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ**.

Сприяти опануванню навчального матеріалу покликані практичні заняття, які вміщують витяги із джерел, пропонують завдання для дискусії та з візуальним матеріалом, що стануть у пригоді як для індивідуальної, так і для колективної роботи.

Не оминайте увагою карти – за їхньою допомогою ви зможете наочно уявити території розселення наших предків, шляхи їхніх міграцій, масштаби завоювань або ж територіальних утрат. Не менш важливе значення мають візуальні джерела та ілюстрації, які сприятимуть формуванню цілісного сприйняття навчального матеріалу.

Сподіваємося, що підручник стане вашим другом і радником, а історична мандрівка середньовічною Україною – захопливою та пізнавальною.

Зичимо успіхів!

Умовні позначення змістових ліній

Інформаційне середовище

Екологічна безпека
та сталий розвиток

Громадянська
відповідальність

Здоров'я та безпека

Цінності й
моральність

Культурна
самосвідомість

Підприємливість та фінансова грамотність

§ 1. ВСТУП

1. Середньовіччя в європейській історії

Як окремі ріки збираються в океан, так само й історія будь-яких, навіть зовсім маленьких, країн є невід'ємною складовою світової історії, яка увічнена у матеріальних, архітектурних, мистецьких і писемних пам'ятках, народних традиціях, піснях і віруваннях. Однією з таких складових є й історія України. З попереднього курсу вам уже відомі найбільш значущі події стародавньої української історії, основні стоянки давніх людей і пам'ятки, які вони створили, археологічні знахідки та особливості життя наших далеких пращурів.

Учені розуміють середньовіччя як тривалу історичну епоху, початки якої у Європі збігаються із загибеллю Західної Римської імперії (476 р.), а її завершення – з Великими географічними відкриттями (кінець XV ст.). Хоча ці хронологічні межі є умовними, більшість європейських і американських істориків дотримуються саме такої періодизації.

Термін «середні віки» народився в Італії ще в XV ст., коли Європу охопила хвиля могутнього культурного піднесення. У сприйнятті італійських учених доба, яка йому передувала, асоціювалася з варварством, дикунством, що запанували після загибелі античної цивілізації. Таке розуміння середньовіччя досить довго панувало в науці й суспільній свідомості.

Справді, у середні віки мали місце прояви всіх названих вище людських і соціальних вад. Проте водночас духовний світ європейців наповнювався новим змістом, формувалася якісно нова людська особистість, викристалізовувався кодекс лицарської честі, закладалися підвалини сучасної університетської освіти, створювалися величні витвори архітектури, виробилися засади сучасного містобудування та парламентаризму. З виникненням книгодрукування відбувся справжній переворот у поширенні освіти та наукових знань. Нарешті, саме в середньовічну добу відбулося народження і становлення європейської цивілізації, заклалися підвалини, на яких пізніше сформувалися сучасні європейські держави та народи.

КОДЕКС – звід законів; сукупність правил поведінки, звичок, переконань тощо.

Зрозуміло, що середньовіччя не можна сприймати як цілісний, однорідний етап у розвитку європейської цивілізації. У кожному регіоні Європи воно мало свої особливості. Водночас середнім вікам притаманні й спільні характерні риси, що відрізняють їх як від античної доби, так і від пізнішого нового часу.

Насамперед сутність середньовіччя виявляється у становленні нових форм соціального та духовного життя, політичних та правових систем, своєрідної суспільної ієрархії. Середньовічна доба – це доба воєнних походів і міграції населення, політичної роздробленості, розбудови міст, формування християнського світогляду й культури.

2. Хронологічні межі та періодизація українського середньовіччя

Органічною складовою європейського середньовіччя була українська середньовічна доба. Упродовж цієї доби відбувалися складні процеси, які зумовили формування і розвиток української спільноти, її мови і культури. Тоді було запроваджено християнство, виникла держава – **Русь**, що пережила періоди політичного, соціально-економічного й культурного піднесення, занепаду і розпаду на окремі князівства та їхнє захоплення сусідами.

Доба середньовіччя охоплює й часи бездержавного існування наших пращурів у складі різних країн, їхні непрості відносини із сусідніми народами і державами. Саме тоді заклався прецедент, коли втрата власної державності в межах територіально-політичного ядра держави Русь, на якому сформувався український етнос, спричинила своєрідний розрив між використанням термінів «Русь» і «Україна» як самоназв держави українців. Пізніше саме на цій підставі з легкої руки Михайла Грушевського у вжиток поряд із цими термінами увійшов ще один – *Україна-Русь*, покликаний забезпечити в суспільстві сприйняття безперервності українського історичного процесу.

У середньовічній добі української історії вирізняються періоди, що відповідають європейському ранньому, зрілому й пізньому середньовіччю:

- *раннє середньовіччя* (середина I тис. н. е. – перша половина XI ст.) – доба інтенсивних етнічних і політичних процесів, які зумовили виникнення Русі; прийняття християнства; зародження нових суспільних відносин;
- *зріле (розвинуте) середньовіччя* (друга половина XI – середина XIV ст.) – розквіт і загибель Русі; початок утрати руськими князівствами самостійності; подальша ієрархізація середньовічного суспільства;
- *пізнє середньовіччя* (друга половина XIV ст. – XV ст.) – функціонування удільних князівств та припинення їхнього існування; посилення процесу феодалізації суспільства; утвердження іноземного володарювання на етнічних українських землях; створення Кримського ханату.

3. Джерела вивчення середньовічної історії

Учені вивчають історію середньовічної України за допомогою різноманітних джерел. Важливе значення мають *речові* джерела – пам'ятки матеріальної культури: замки, фортеці, храми, житлові будівлі, майдани міст, скульптура, інші твори мистецтва, знаряддя праці, предмети побуту, монети, зброя тощо. Частину з них віднайшли під час археологічних розкопок, інші зберігаються в музеях та колекціях. Вони є головними для з'ясування господарського, соціального, побутового й культурного життя наших пращурів у середньовічну добу.

Неможливо переоцінити значущість *писемних* джерел, відомості яких становлять основу історичних знань про епоху середньовіччя. Писемні джерела поділяють на дві великі групи: *документальні*, створені внаслідок діяльності владних установ, канцелярій, офіційних осіб (князівські акти, грамоти, збірки законів, договори, накази тощо), та *розповідні* – літописи, «житія» святих, праці тогочасних істориків, церковні проповіді, біографії, листи, художні твори та ін. З-поміж них особливу цінність мають «Руська правда», «Повість временних літ», «Галицько-Волинський літопис», «Повчання Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім». Чимало цінної інформації зберігають *усні джерела*: легенди, міфи, пісні, билини, думи, прислів'я, приказки.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Пройдіться вулицями та майданами багатьох сучасних міст Європи – на кожному кроці надібаєте спадщину середньовіччя. Це – і міське планування, й архітектура багатьох споруд, насамперед ... соборів і ратуш з їхніми скульптурним та іконописним оформленням, вітражами. Одним словом, середньовіччя значною мірою збереглося в нашому побуті, нашій культурі, нашій ментальності.

*Крижановська О.О., Крижановський О.П.
Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського середньовіччя. Київ, 2004. С. 20.*

Чи мають рацію вчені, стверджуючи, що сліди середньовічної культури можна віднайти в сьогоденні? Наведіть приклади матеріальних пам'яток у вашій місцевості, які належать до спадщини середньовіччя.

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Об'єднавшись у групи, поміркуйте про значення епохи середньовіччя в розвитку європейської цивілізації.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Спираючись на матеріал параграфа та раніше набуті знання, доберіть приклади історичних джерел, за якими вчені досліджують епоху середньовіччя. Заповніть таблицю.

Види історичних джерел			
Речові	Писемні	Усні	Візуальні

Поміркуйте про значення музеїв. Чому важливо охороняти історичні пам'ятки? Яку цінність вони мають для суспільства?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Назвіть хронологічні межі епохи середньовіччя.
2. Назвіть країну, у якій виник термін «середні віки».
3. На які періоди поділяється середньовічна доба в історії України?
4. Визначте зв'язок між середньовіччям і сучасністю на прикладі книгодрукування.
5. Спробуйте пояснити значення терміна «Україна-Русь».

Виникнення і становлення Русі-України

§ 2. СОЮЗИ ПЛЕМЕН НА ТЕРЕНАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ В VI–VIII СТ.

1. Формування союзів племен та їхнє розселення

Початки формування сучасних слов'янських народів криються в часах, коли на території Східної і Південно-Східної Європи розпочалося *Велике розселення слов'ян*, яке тривало до кінця VII ст. Єдина до цього слов'янська спільнота поступово розпадалася на східно-, західно-, південно- й північнослов'янські племінні утворення. На середину I тис. на історичних теренах України вже існували Антський і Склавинський союзи слов'янських племен. Після розгрому в V ст. гунів і загибелі Західної Римської імперії Антський союз почав відігравати помітну роль у Східній і Південно-Східній Європі. Однак на початку VII ст. він був розгромлений аварами. Вони також поневолили племінне утворення склавинів. Це дещо загальмувало, але не припинило суспільного і господарського розвитку тієї гілки слов'янства, яка в майбутньому стала основою формування українського етносу. Слов'янські племена колонізували нові землі й, об'єднуючись, утворювали нові союзи племен.

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН – господарсько-культурне освоєння слов'янським населенням Східної і Південно-Східної Європи в V–VII ст., яке поклало початок формуванню сучасних слов'янських держав і народів.

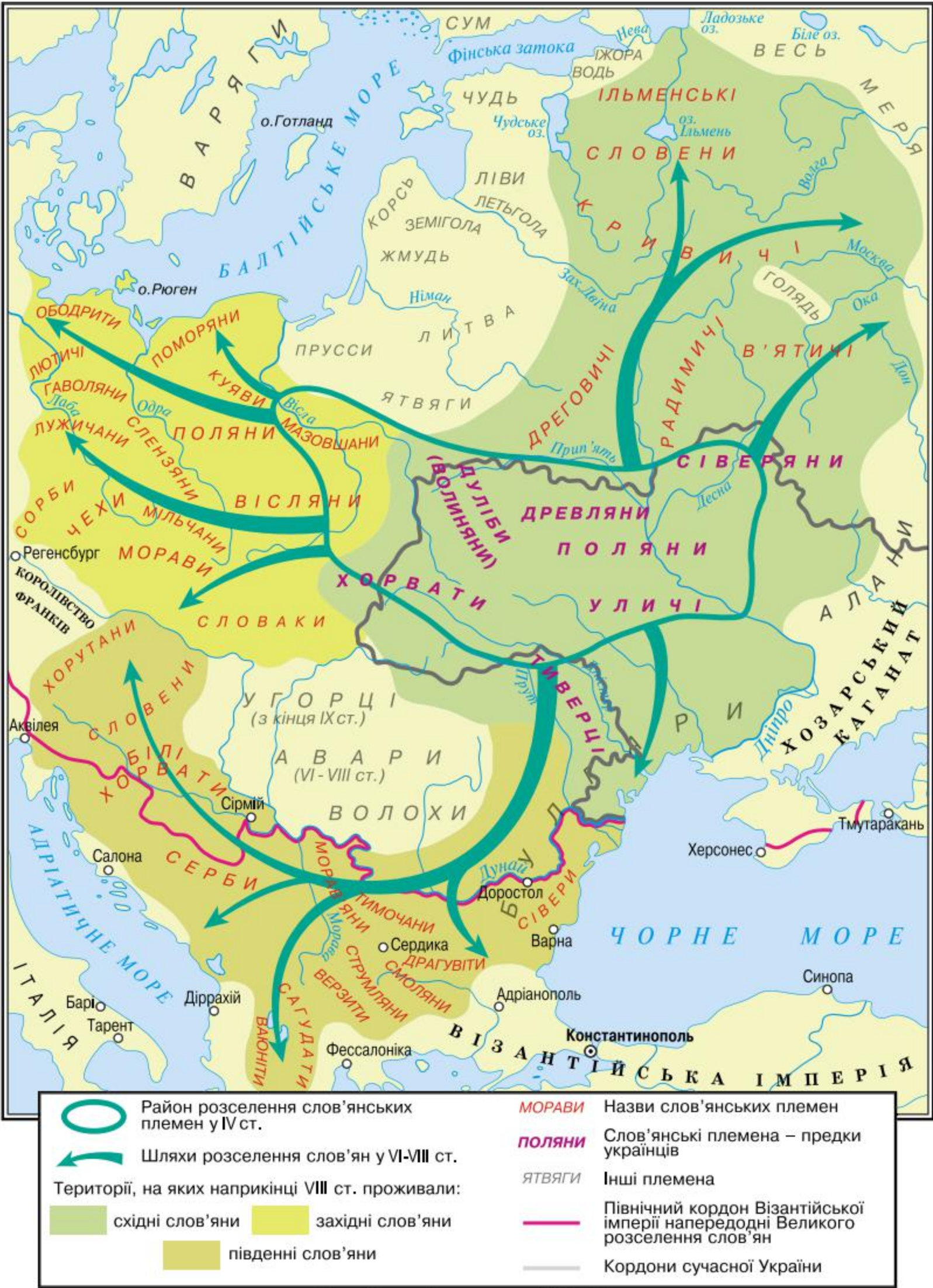
До кінця VIII ст. в історичних межах сучасної України сформувалося сім політичних союзів: *дулібів (волинян, бужан), древлян, хорватів, полян, уличів, тиверців, сіверян*. Одним із перших виник дулібський союз, що об'єднував племена, які заселяли території від Західного Бугу на заході до Горині на сході та від Прип'яті на півночі до басейну Верхнього Дністра на півдні. Після його розпаду (середина VII ст.) частина племен створила союз бужан (волинян).

Не до кінця з'ясованою залишається історія уличів і тиверців. Вочевидь, перші з них сформувалися на території, розташованій південніше місця розселення полян, між річками Оріллю, Дніпром і Самарою та в лісостеповій

частині Південного Бугу. У Прутсько-Дністровському межиріччі утворилися племена тиверців, які згодом зайняли територію до Південного Бугу.

Хорвати займали терени Верхньої Наддністрянщини (західніше р. Збруча), межиріччя Верхнього Пруту й Дністра, Північну Буковину, Прикарпаття й частину Закарпаття.

Слов'янські племена в VI-VIII ст.

Східніше волинян мешкали древляни. Межі їхніх земель простягалися від р. Случі на заході й майже до Дніпра на сході, від річок Уборті та Прип'яті на півночі до р. Тетерева на півдні. Поляни осіли в Середньому Подніпров'ї від р. Тетерева на півночі до вододілу річок Ірпіня і Росі на півдні. Сіверяни заселили землі Лівобережжя в середній течії Десни, на берегах р. Сейму та у верхів'ях Сули. На теренах сучасних Білорусі й Росії існували східнослов'янські союзи племен дреговичів, радимичів, в'ятичів та ін.

2. Виникнення серед слов'ян зародків державного життя

Поступово ускладнювалася суспільна організація союзів слов'янських племен. Великі роди розпадалися на окремі сім'ї, які складалися з батьків і неодружених дітей. Кожна така сім'я мала власне сімейне господарство. Помітну роль відігравали збори чоловіків-воїнів, або народні збори (віча), які розв'язували найважливіші питання життя племінної общини. На її чолі стояли племінні вожді. В умовах зростання ролі племінних союзів як військово-політичної сили підвищувалося значення воєначальників племені – *князів*, а також *дружинників* – озброєних професійних воїнів, котрі служили вождям і князям за винагороду. Племінні вожді, князі і дружинники привласнювали значну частину захопленої під час військових походів здобичі. З князів і дружинників почалося формування племінної верхівки, у руках якої зосереджувалася влада.

КНЯЗЬ – воєначальник племені, згодом правитель державного утворення.

ДРУЖІНА – озброєний загін при князі, що становив основу його війська. Дружинники брали участь у війнах, управлінні князівством і господарством князя.

КНЯЖІННЯ – територіально-політичне утворення з місцевою владою.

ЗЕМЛЯ – суспільно-політичне і територіальне утворення, яке об'єднувало кілька княжінь під єдиною верховною владою.

Щоб захиститися від войовничих сусідів, слов'яни починають створювати укріплені поселення, які незабаром стають адміністративно-політичними та культурними центрами окремих племінних *княжінь* або *земель*, на які перетворюються протягом V–IX ст. племінні союзи.

Таким утворенням у межах Середнього Подніпров'я на кінець VIII ст. стало *Полянське племінне княжіння*. У ньому досить інтенсивно відбувалися процеси, сприятливі для формування державності. Зростало значення *Києва* – його головного осередку, заснованого, за літописною традицією, полянським князем Києм. Завдяки вдалому географічному розташуванню Київ поступово перетворився на важливий політичний та культурний центр східних слов'ян.

3. Крим, Південь і степовий Схід у ранньому середньовіччі

Історичний розвиток Криму і Північного Причорномор'я, територія яких з давніх часів стала зоною контактів різних цивілізацій, протягом I – на початку II тис. н. е. відбувався дещо відмінним від зони слов'янської осілості шляхом.

Від античної доби південнокримський регіон успадкував різні форми державності: грецькі міста-поліси (Ольвія, Херсонес, Тіра, Ніконій, Панти-

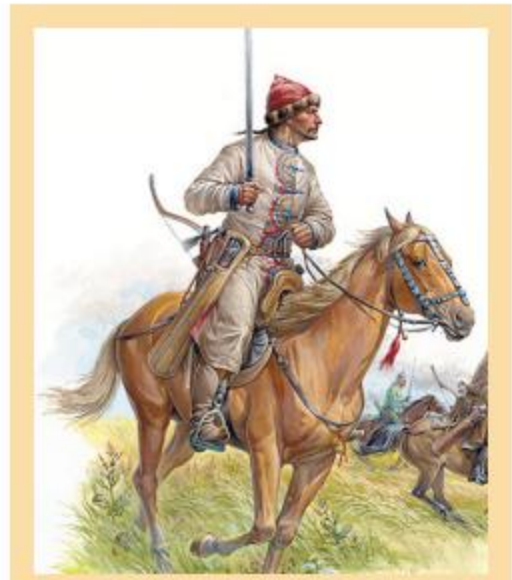
капей) з демократично-республіканським устроєм; Скіфське царство, політичним центром якого був Неаполь Скіфський; Боспорське царство із сильною спадковою одноосібною владою; Понтійське царство, яке після поразки царя Мітрідата VI Євпатора відійшло під протекторат римлян.

На зламі I тис. до н. е. – I тис. н. е. тут помітно посилюються візантійські впливи. У VI ст. візантійці заснували у Криму фортеці Калаліту (м. Інкерман), Горзувіти (м. Гурзуф) та Феодоро, що розташовувалася на горі Мангуп поблизу сучасного Бахчисарая. Під 960 р. джерела згадують візантійське поселення Алубіку (м. Алушта). Протягом I тис. н. е. помітно зміцнилося військово-політичне значення Херсонеса, який на середину IX ст. перетворився на центр військово-адміністративного округу Візантії – Херсонеської феми. У III–IV ст. на території гірського Криму постала країна готів Дорі (Дорос), яка в першій половині IX ст. стала васалом Візантійської імперії.

У V–VII ст. у степовій зоні Приазов'я з'явилися алани. На початку VII ст. тут виникло державне утворення тюркомовних булгар. У середині VII ст. у Прикаспії й Приазов'ї утворюється сильна держава – Хозарський каганат (її володіння простягалися майже до сучасного Харкова), яка поширила свої впливи на Північне Причорномор'я, а пізніше – на Крим. Наприкінці VIII – на початку IX ст. хозари підпорядковували собі Готію та Херсонес.

Протягом 820–830-х рр. на території Північного Причорномор'я з'являються угорські племена, які утворюють свої адміністративно-політичні центри спочатку на лівому березі Дніпра (Леведія), а потім на його правобережжі (Етелькуза). Щоправда, уже на кінець IX ст. угорці були витіснені звідси печенігами, які утвердилися у кримських степах до XI ст. Відтоді й до першої чверті XII ст. у степовому Криму панували половці, які справили помітний вплив на процеси кримськотатарського етногенезу.

Через Візантію рано зазнали на собі християнських впливів Крим і Північне Причорномор'я. У III ст. тут існувало вже 6 православних єпархій (Скіфська, Херсонеська, Боспорська та ін.); у VIII ст. було засновано підпорядковану Константинопольському патріарху Готську митрополію. Поширювалися також іслам та іудаїзм, серед простолюду зберігалася віра в сили природи.

Хозарський вершник

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

І знайшли їх хозари, коли вони сиділи в лісах на горах, і сказали хозари: «Платіте нам данину». Поляни тоді, порадившись, дали [ім] од диму по мечу. І понесли [це] хозари князеві своєму і старійшинам своїм, і сказали їм: «Ось, знайшли ми данину нову». А ті запитали їх: «Звідки?». І вони сказали їм: «У лісі на горах, над рікою Дніпровською». А ті запитали: «Що вони дали?». І вони показали мечі, і мовили старці хозарські: «Недобра [се] данина, княже. Ми здобули [її] однобічним оружжям, себто шаблями, а сих оружжя обоюдогостре, себто мечі. Сі будуть брати данину і з нас, і з інших земель».

Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 10–11.

Що хотіли сказати поляни, заплативши хозарам данину мечами?

4. Взаємини із сусідами

Географічне розташування території осілости східнослов'янських племен істотно впливало на характер відносин із сусідніми народами й державами. Ця територія знаходилася на межі між Сходом і Заходом, на межі двох великих цивілізацій – азійської та європейської, а отже, не випадково вчені називають її *Великим кордоном*. Саме тут перехрещувалися давні дороги і торгові шляхи зі сходу на захід і з півночі на південь, якими переміщувалися різні племена й народи. Ці землі були відкритими і не захищеними природними бар'єрами, що робило їх вразливими для набігів і вторгнень.

Упродовж VII–VIII ст. основну загрозу для місцевого населення становили прийшли народи зі Сходу й Півдня. Так, далеко не завжди мирно складалися відносини з волзькими булгарами та хозарами. Намагаючись підкорити сусідні племена, хозари спочатку обклали даниною радимичів, в'ятичів і сіверян, а пізніше – й полян. Боротьба з ними сприяла згуртуванню племен Полянського племінного княжіння, які торгували з Хозарією. Можливо, саме звідти вони запозичили титул володаря – *каган*.

Проживаючи на теренах Великого кордону, східні слов'яни, з одного боку, змушені були захищатися від войовничих сусідів зі зброєю в руках, а з другого – мали можливість переймати їхній досвід у творенні матеріальної та духовної культури.

Важливими для східних слов'ян були відносини з Візантією. Досить активно розвивалася торгівля через торговельний шлях «із варяг у греки». Він поєднував Візантію із скандинавськими народами (данцями, шведами і норвежцями) і пролягав від Балтійського моря через озера Ладозьке й Ільмень, а далі по Дніпру до Чорного моря. Київ на цьому водному шляху був вузловим пунктом. Оскільки східні слов'яни контролювали Подніпров'я, а отже, – частину торговельного шляху, то мали від торгівлі великий зиск. Навіть більше – намагалися поширити свій вплив і на території, підконтрольні Візантії. Через це відносини періодично загострювалися. Так, наприкінці VIII ст. полянський князь Бравлін напав на Кримське узбережжя, яке було під владою Константинополя.

На заході слов'яни встановлювали зв'язки із західними слов'янами – майбутніми словаками, поляками і чехами.

ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Обговоріть у загальному колі взаємовпливи народів, які населяли територію сучасної України в VI–VIII ст.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Поміркуйте про вплив торговельного шляху «із варяг у греки» на розвиток Києва. Свої міркування викладіть у невеликому повідомленні.

Майже всі слов'янські племінні союзи мешкали у смугах лісостепу та лісу. Поміркуйте, як це могло впливати на спосіб їхнього життя (зокрема, харчування, одяг, житло і захист від нападників).

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Що відбувалося раніше: Велике розселення слов'ян чи Велике переселення народів?
2. Використовуючи карту на с. 11, покажіть регіони розселення східних слов'ян на території сучасної України. Хто були їхні сусіди з півдня, півночі, сходу і заходу?
3. Використовуючи додаткову літературу або Інтернет, довідайтеся про походження назв племен східних слов'ян.
4. Визначте особливості розвитку східних слов'ян, зумовлені географічним розташуванням території їхньої осілості.
5. Схарактеризуйте відносини східних слов'ян із сусідами.

§ 3. УТВОРЕННЯ РУСІ. ПОЛІТИКА ПЕРШИХ КНЯЗІВ

1. Утворення першої держави східних слов'ян. Походження назви «Русь»

Процеси, що визначали розвиток Полянського княжіння, зумовили появу на межі VIII–IX ст. першого державного утворення східних слов'ян. Його територією стали землі Середнього Подніпров'я, де проживали поляни, древляни та сіверяни, а столицею – Київ. Пізніше за новоутвореною державою закріпилася назва **Русь**, або **Руська земля**. Уперше про Руську землю згадує «*Повість временних літ*» під 852 р. Однак ні цей давньоруський літопис, ні подальші дослідження істориків так і не дали однозначної відповіді на питання: «Звідки пішла Руська земля і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала?».

Попри тривалі наукові дискусії походження назви «Русь» є нез'ясованим. Серед науковців існує кілька версій. Досить поширеною є норманська теорія, за якою слово має скандинавське походження. На підтвердження цього вчені наводять не лише літописи, а й візантійські, арабські і латинські джерела, які називають русами варягів (так слов'яни називали скандинавських воїнів-найманців, які служили у князівському війську). Прихильники місцевого походження назви наголошують на тому, що вона дуже близька до назв деяких річок (Рось, Росава, Роставиця), і, вочевидь, пов'язана із слов'янськими племенами, які проживали в цьому регіоні. Як припускають деякі вчені, русами іменувала себе соціальна верхівка одного з таких племен, яке входило до Полянського союзу.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

...Імя Руси, яке б не було його походженнє, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі, тоді, коли вона ставала центром тої ширшої «Руської» держави і йдучи з Києва, як її племінного центра, ся назва обіймала дедалі ширші круги. Уже з того одного виходило б, що й ся державна організація мусіла вийти з Києва, коли імя руське, що прийшло потім на цілу сю державу, ішло з Києва.

Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. Київ, 1991. С. 388.

Використовуючи слова історика, обґрунтуйте думку про те, що назва «Руська земля» стосувалася ранньосередньовічної держави східних слов'ян з політичним центром у Києві.

Однозначно можна стверджувати лише те, що поняття «Русь», як і «Руська земля» вживали у двох значеннях. У широкому розумінні так називали землі, які протягом X–XIII ст. входили до складу держави Русь (у XIII–XV – її наступників). У вузькому значенні цим терміном називали територію Середнього Подніпров'я – сучасні Київщину, Чернігівщину і Переяславщину, – яка власне і стала історичним ядром Русі й головним тереном формування державності.

2. Князь Аскольд (?–882)

Спершу в Русі правили Дір та Аскольд. Традиційно їх вважали співправителями, хоча існують припущення, що брати князували один за одним. Про зміцнення держави свідчила її активна зовнішньополітична діяльність. У 838 р. послы Русі прибули до столиці Візантії Константинополя. Наступного року руське посольство вирушило до франкського короля. Це свідчило про зародження давньоруської дипломатії.

У 860 р. Аскольд на чолі 6–8 тис. воїнів здійснив морський похід на Константинополь. Було укладено угоду з імператором, яка, вочевидь, передбачала виплату певної суми грошей Русі, привілеї руським купцям на торгах Візантії, а візантійським – у Русі та згоду останньої надавати імператору воєнну допомогу. Так, уперше Русь сповістила про свій вихід на міжнародну арену.

Перебуваючи у Візантії, Аскольд ближче ознайомився з віровченням, яке завоювало провідні позиції в Європі, – християнством. За свідченнями візантійських джерел, він сам прийняв хрещення, а вчені припускають, що мав намір поширити християнство в Русі. Однак ці наміри князя викликали невдоволення знаті, яка дотримувалася язичницьких традицій, а водночас не бажала зміцнення князівської влади.

ЯЗІЧНИЦТВО В РУСІ – комплекс вірувань у духів, сили природи (вітер, грозовицю, сонце, родючість землі), культ предків, тотеми, фетиші, магію й обрядів (чаклунство, ворожба, знахарство), які були поширені до прийняття християнства.

■ Убивство князів Аскольда і Діра. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.

Імовірно, через варягів – воєначальників князівської дружини – руська знать порозумілася з новгородським князем **Олегом** – родичем покійного варязького князя Рюрика, який, осівши в Ладозі, у 960–970-х роках утверджував свою владу серед словен – північного слов'янського союзу племен. Згідно з літописом, у **882 р.**, зібравши дружину, Олег з малолітнім сином Рюрика **Ігорем** вирушив до Києва. Прибувши до міста він, вочевидь, не без допомоги частини місцевої знаті, підступно вбив Аскольда. На київському столі у 882 р. утвердилася варязька династія Рюриковичів.

3. Правління Олега (882–912)

З приходом до влади Рюриковичів влада великого руського князя міцнішає. У суспільстві зароджуються нові соціальні відносини, характерні для середньовіччя, зокрема, підвладна знать потрапляє у *васальну* залежність від свого *сюзерена*. Олег не був прямим спадкоємцем Рюрика, тому не мав права на княжий стіл. Проте він виявився талановитим державним діячем. Основну увагу у внутрішній політиці він приділяв питанню єдності держави. Дії князя були рішучими. Зважаючи на те, що знать древлян і сіверян відмовилася визнавати його владу, Олег у 883 р. завдав поразки древлянам, а наступного року – сівер'янам. При цьому він виявив державну мудрість, наклавши на переможених невелику *данину* й залишивши при владі князів місцевих династій. У 885 р. він приєднав до Русі радимичів і розпочав боротьбу з уличами й тиверцями. На початку X ст. порозумівся з князями хорватів, тиверців і волинян. До складу держави входять землі словен і кривичів, а також неслов'янських племен меря, весь, чудь тощо.

Важливим напрямом діяльності Олега стало заснування нових міст. Він також уживав заходів, спрямованих на розбудову Києва, яке він назвав «матір'ю городів руським», та перетворенню його на політичний центр Русі. Проводив князь і активну зовнішню політику. Зокрема, залучав до своїх військових походів варягів. Здійснював походи на Каспійське узбережжя й Кавказ, боровся з угорськими племенами, котрі просувалися в Середнє Подунав'я.

У **907 р.** Олег організував небачений за розмахом морський похід на Константинополь. Унаслідок переговорів з імператором було укладено вигідний для Русі договір, за умовами якого Візантія зобов'язувалася щорічно сплачувати данину київському князю. Руські купці отримали

ВАСАЛІТЕТ – система особистої залежності одних земельних власників (васалів) від інших (сюзеренів).

СЮЗЕРЕН – великий землевласник, господар над своїми підданими.

ДАНИНА – натуральний або грошовий податок, який збирали з підкорених племен і народів.

■ Сторінка з Радзивілівського літопису про події за доби правління Олега

Русь за перших князів

право торгувати на її території, не оплачуючи мита. Упродовж шести місяців вони (як, до речі, й посли) могли безкоштовно отримувати продовольство й забезпечуватися необхідним спорядженням для повернення на

батьківщину. Зі свого боку Русь зобов'язувалася допомагати Візантії у боротьбі з кочівниками. Як свідчить легенда, на знак здобутої перемоги Олег прибив свій щит на воротах Константинополя.

Оскільки візантійці порушили умови договору, у **911 р.** великий князь знову вирушив до їхньої столиці. Імператор змушений був погодитися на новий договір. Крім підтвердження попередніх домовленостей, він передбачав розв'язання конфліктних ситуацій, надання взаємної допомоги торговельним судам, що зазнали аварій, повернення полонених тощо.

У 912 р. Олег за загадкових обставин помер. Літописна легенда оповідає, що смерть сталася від укусу змії, яка виповзла із черепа його колись улюбленого коня. Влада перейшла до Ігоря.

4. Князь Ігор та його діяльність (912–945)

Перші роки правління нового великого князя виявилися для нього не легкими. Взялися за зброю древляни, відмовлялися визнавати його владу уличі. У 914 р. Ігор зламав спротив древлян. Три роки захищалися уличі у своїй столиці Пересічені, після чого переселилися в межиріччя Південного Бугу й Дністра. Стало помітно, що Ігор діяв жорстокіше за Олега у придушенні виступів і рішучіше у зміцненні центральної влади. Наприклад, здолавши древлян, великий князь збільшив обсяги сплачуваної ними данини. Водночас він домогся послаблення ролі місцевих князів, прагнув обмежити вплив варягів-дружинників. Прихильним було ставлення Ігоря до християн.

Унаслідок трирічного протистояння князя Ігоря з уличами останні залишили Нижнє Подніпров'я, відкривши тим самим шлях для розширення контактів Русі з Візантією. Проте у 915 р. біля південних кордонів Русі з'явилися *печеніги*. Спочатку вони навіть уклали мир із князем, але з 930 р. почали нападати на руські землі.

Скориставшись складним становищем, у якому опинилася Русь, Візантія почала ігнорувати умови укладеного договору. Уже наприкінці 930-х років вона скасувала право безмитної торгівлі для руських купців і почала загрожувати південним окраїнам Русі, використовуючи при цьому печенігів. Тому в **941 р.** Ігор здійснив морську виправу на Константинополь. Однак візантійці зустріли його флот «грецьким вогнем» (вибухова суміш, що горіла й на воді), який завдав великої шкоди кораблям. Зазнавши поразки, Ігор відступив. Новий похід, який відбувся у **944 р.**, завершився підписанням на Дунаї договору, що передбачав сплату руськими купцями мита й надання руськими князями воєнної допомоги Візантії у захисті її володінь у Криму від нападів печенігів і хозарів.

ПЕЧЕНІГИ – тюркомовні кочові племена, які на межі IX–X ст. мігрували в Північне Причорномор'я

■ Князь Ігор збирає данину з древлян. Художник К. Лебедєв. 1903 р.

«Грецький вогонь». Малюнок з «Хроніки» візантійського історика другої половини XI – початку XII ст. Іоанна Скілиці

У роки правління Ігоря гостро постала проблема неврегульованості розмірів та порядку щорічного збирання данини з населення підлеглих великому князеві земель – *полюддя*. Утримання великої дружини, здійснення походів, розбудова Києва потребували чималих коштів, а їх нестача спонукала князя збільшувати розміри поборів. Така ситуація виникла восени **945 р.** Позачерговий збір данини з древлян, що супроводжувався насильствами, спричинив повстання, під час якого князя було вбито. Однак це повстання не слід оцінювати лише як стихійний вияв пограбованого люду. Насамперед це був організований князем Малом і знаттю виступ на захист прав древлянського племінного княжіння. Повстанці зробили спробу усунути від влади Рюриковичів і утвердити в Києві династію Мала.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Коли ж почули древляни, що він (князь Ігор) знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, він усіх нас погубить». І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав єси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши наспроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря і дружину його, бо їх було мало... І сказали древляни: «Осе князя руського ми вбили. Візьмемо жону його Ольгу за князя свого Мала і Святослава [візьмемо] і зробимо йому, як ото схочем».

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 30–31.*

Визначте за літописом, у чому полягають причини повстання древлян у 945 р.

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Об'єднавшись у групи, укладіть літопис основних подій життя та діяльності перших руських князів.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Ознайомтесь із фрагментом з літопису: «Сказала дружина Ігореві: “Отроки Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піди-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми”. І послухав їх Ігор, пішов у древляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ]. Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: “Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще”». Поміркуйте про вплив дружинників на князя Ігоря. Чи міг князь відповісти відмовою?

Схарактеризуйте роль торгівлі в економічному та суспільно-політичному розвитку Русі, беручи до уваги проходження її теренами торговельного шляху та договори з Візантією.

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Яка подія засвідчила вихід Русі на міжнародну арену?
2. Використовуючи карту на с. 18, порівняйте кордони Русі за часів правління Аскольда і Олега.
3. Порівняйте зміст договорів 907, 911 та 944 рр. Який з них був для Русі вигіднішим? Свою відповідь обґрунтуйте.
4. Чому з приходом до влади Олега постала проблема єдності держави та як її було розв'язано?
5. Назвіть наслідки зовнішньої політики перших руських князів.

§ 4. РУСЬ ЗА КНЯЗЮВАННЯ ОЛЬГИ ТА СВЯТОСЛАВА

1. Реформи першої руської княгині

Після трагічної смерті Ігоря влада перейшла до рук його дружини **Ольги (945–964)**, оскільки син покійного Святослав не досяг повноліття. Нова володарка держави виявилася надзвичайно вольовою, владолюбною, холоднокровною і цілеспрямованою. Обдарована гострим розумом, вона збагнула задум древлянської знаті й вирішила ліквідувати місцеве княжіння. У 946 р. за наказом Ольги знищено знать, спалено столицю Іскоростень, скасовано правління місцевої династії Мала, котрий загинув чи був страчений. Древлянську землю підпорядковано безпосередньо великій княгині. Налякані її рішучістю й жорстокістю, володарі місцевих княжінь не сміли виявити непокори.

У 947 р. Ольга здійснила *реформу* системи збору данини. Було встановлено норми податків і повинностей – устави, уроки, оброки, а також новий порядок їх стягнення. Уповноважені княгинею особи збирали їх в адміністративно-господарських осередках – погостах. Останні ставали опорними пунктами верховної влади на місцях, де її представники виконували також адміністративні й судові функції.

РЕФОРМА – перетворення, зміни, нововведення, що мають сприяти розвитку соціально-політичних і економічних відносин.

Помста княгині Ольги
древлянським послам. Мініатюра
з Радзивіллівського літопису.
Кінець XV ст.

Св. княгиня Ольга з великомуче-
ницями. Хрестовоздвиженська
церква Києво-Печерської лаври.
Фрагмент розпису. 1895 р.

Велика княгиня вжила заходів і для поповнення скарбниці завдяки добуванню хутра, полюванню на певних територіях, де встановлювали знаки князівської власності. Ними ж позначали й бортні дерева, звідки для держави брали мед і віск, які разом із хутром становили важливий товар для торгівлі з іншими країнами.

2. Зовнішня політика княгині Ольги

Проводячи політику, спрямовану на зміцнення держави, велика княгиня Ольга намагалася підтримувати дружні відносини з Візантією. Але на відміну від своїх войовничих попередників, намагалася робити це мирним шляхом. Із цією метою у 957 р. вона особисто здійснила візит до візантійського імператора Константина Багрянородного, де, за засвідченням літописця, охрестилася. Ольга намагалася поновити угоди між Руссю і Візантією, адже зі смертю Ігоря вони втратили чинність. Також велика

Княгиня Ольга
з дарами у
візантійського
імператора.
Мініатюра
з Радзивіллів-
ського літопису.
Кінець XV ст.

Поміркуйте, що могла подарувати Ольга візантійському імператору. Якби вас запросили на їхню зустріч, що би ви подарували (з перспективи сучасності)?

княгиня наполягала на відновленні привілеїв руським купцям і дипломатам, сплату Русі данини. Проте її наміри залишилися нереалізованими, а відносини з Візантією дещо погіршилися.

У пошуках нового союзника княгиня Ольга звернула свою увагу на країни Західної Європи. Вона надіслала посольство до германського імператора Оттона I. Маючи намір поширити християнство на всю державу, вона звернулася з проханням відрядити до Русі єпископа й священників, які прибули до Києва в 961 р. Проте її діяльність через спротив язичницького населення зазнала невдачі. Ураховуючи опір християнству як серед знаті, так і простого люду, княгиня Ольга так і не наважилася проголосити його державною релігією. Однак її діяльність стала ґрунтом для його поширення. За словами Нестора Літописця, «вона була передвісницею християнській землі, яко вранішня зоря перед сонцем і яко зірниця перед світом».

У роки правління великої княгині Ольги Русь не зазнала воєнних зіткнень ні з Хозарією, ні з печенігами, конфліктні ситуації розв'язувалися мирним шляхом.

3. Святослав та його зовнішня і внутрішня політика

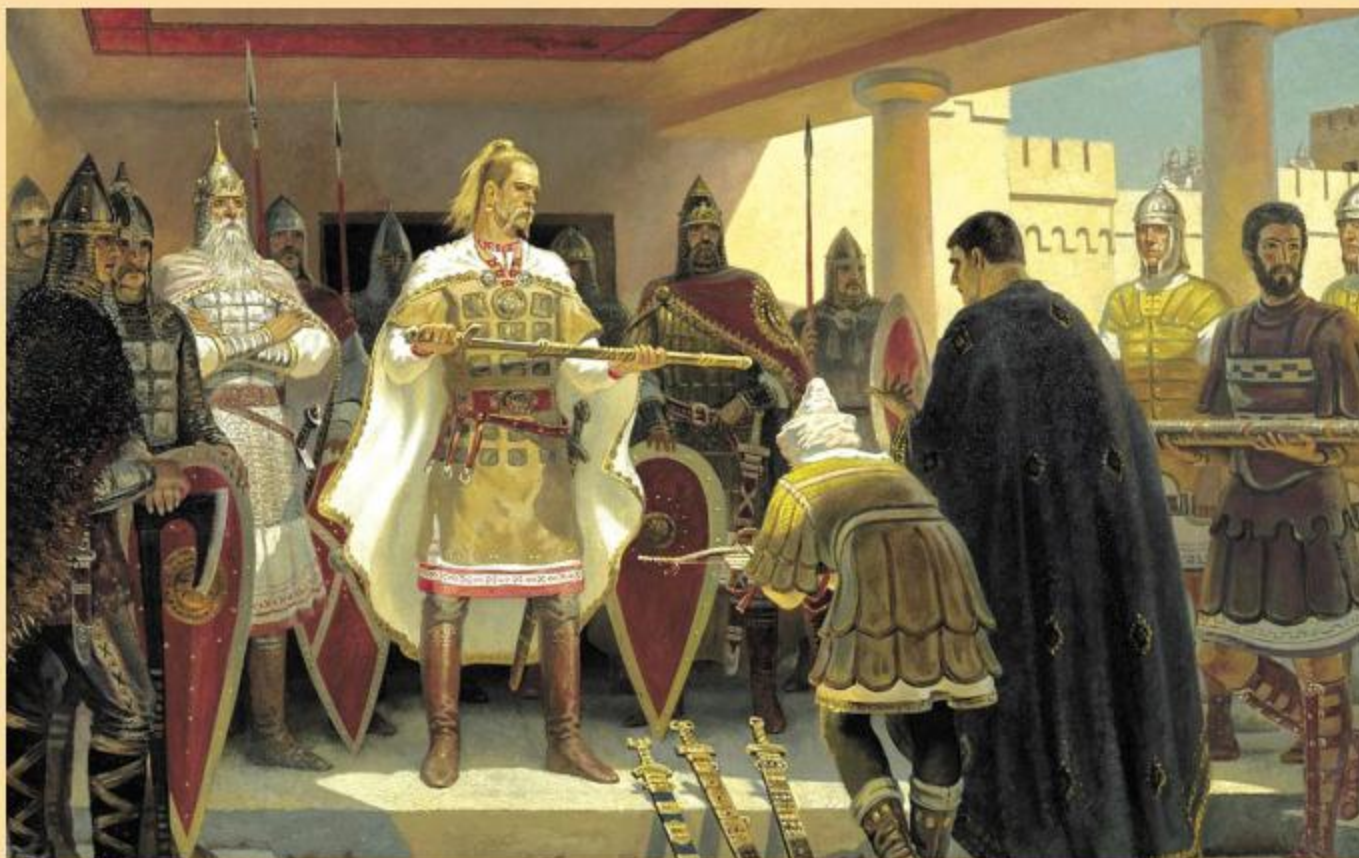
У 964 р. княгиня відходить від державної діяльності, і влада зосереджується в руках її сина **Святослава (964–972)**. У його жилах струменіла гаряча кров відчайдушного воїна. Відразу ж після приходу до влади князь став на шлях завоювання нових земель. Уже в 964 р. він розпочав похід до Оки і Волги, захопив землі в'ятичів і завдав удару по Волзькій Булгарії. Зайнявши її столицю, продовжив наступ на мордву і приєднав їхні землі до Русі. Після цього вторгнувся в Хозарію й доценту знищив потужну фортецю на Дону – Саркел (Білу Вежу). Розгромивши хозарське військо, оволодів столицею каганату Ітілем (у гирлі Волги), яку також зруйнував. Повертаючись назад уздовж Каспійського моря і Кавказу, завдав поразки ясам (осетинам) і касогам (черкесам). Унаслідок цього походу руським купцям було забезпечено сприятливі умови для торгівлі на Сході та Півдні.

Однак Святослав не врахував появи серйозної загрози для існування держави з боку печенігів і дозволив Візантії втягнути себе у війну з Болгарією. Перший похід на Балкани відбувся у 967–968 рр. Руси розгромили болгар під Доростолом і зайняли низку міст. У відповідь візантійський уряд спровокував напад печенігів на Русь. Навесні 968 р. кочівники взяли в облогу Київ, і лише мужність городян, очолюваних Ольгою, та підхід дружини врятували його від розгрому. Печеніги відступили.

Дізнавшись про напад на Київ, Святослав на чолі кінноти негайно прибув до міста, проте залишатися в ньому він не хотів, плануючи перенести столицю до Переяславця на Дунаї. Після смерті матері великий князь вирушив у другий похід на Балкани, де проти нього розпочали воєнні дії і візантійці. Зазнавши по-

Реконструкція портрета князя Святослава. Художниця З. Васіна

■ Князь Святослав приймає дари від послів

разки, Святослав відступив до Доростола. Там у квітні 971 р. його оточила армія візантійського імператора Іоанна Цимісхія. Упродовж кількох місяців руси мужньо оборонялися. Урешті-решт було укладено угоду, що передбачала відмову великого князя від зазіхань на візантійські володіння на Дунаї і у Криму. Імператор зобов'язався забезпечити русам вільне повернення додому. Проте Іоанн Цимісхій повідомив печенігів, що Святослав повертається з великою здобиччю. Їхній хан Куря перекрив шляхи до Києва і навесні 972 р. біля Дніпровських порогів атакував великого князя. У бою більшість русів разом із князем загинули. Літопис оповідає, що хан наказав зробити із черепа Святослава чашу з написом: «Чужих бажаючи, свою погубив».

Великий князь, зайнятий походами, приділяв менше уваги внутрішній політиці. Водночас він намагався зосередити всю владу на місцях у руках єдиної династії. Так, улітку 969 р. він призначив на київський престол старшого сина Ярополка, у Древлянську землю – Олега, у Новгородську – позашлюбного сина Володимира. Про зміцнення влади великого князя у віддалених від столиці землях промовляють знахідки печаток з іменем Святослава у Воїні, Новгороді, Пліснеську та Ізяславі.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

«Коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїв збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходичи яко пардус, багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину [і] на вуглях спікши, [це] він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його обули. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти».

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 38.*

Які риси особистої вдачі князя Святослава засвідчує літописець?

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

М. Грушевський назвав князя Святослава «чистим запорожцем на київському столі». Об'єднавшись у групи, підтвердьте або спростуйте думку вченого. Результати роботи в групах обговоріть у загальному колі.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Складіть історичний портрет княгині Ольги, тримаючи в полі зору: зовнішність та риси характеру, результати і наслідки діяльності для сучасників та нащадків. Сформулюйте на цій підставі власне ставлення до особи.

Поміркуйте, чому княгиню Ольгу називають першою дипломаткою в історії нашої держави. Яка роль дипломатів у сучасному світі? Чи дотримуетесь ви правил дипломатії у повсякденні?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Укладіть літопис основних подій життя та правління княгині Ольги.
2. Покажіть на карті на с. 18 напрями походів князя Святослава. Які держави та міста він завоював?
3. Учені та літературознавці дали князю Святославу друге ім'я – Хоробрий, Сміливий, Завойовник. Як ви вважаєте, чи є для цього підстави?
4. Поміркуйте про зв'язок повстання древлян 945 р. з реформами княгині Ольги.
5. Пригадуючи раніше набуті знання та використовуючи матеріал параграфа, визначте спільні риси політичної діяльності Святослава і Александра Македонського.

§ 5. КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ ТА ЙОГО ПОХОДИ

(практичне заняття)

✓ ПРАЦЮЄМО РАЗОМ

1. Спираючись на зміст попереднього параграфа та наведені нижче витяги з історичних джерел, складіть і запишіть у зошиті характеристику особистих якостей князя Святослава.
2. Обміняйтеся своїми записами з однокласниками. Знайдіть відмінності. Визначте, чи є якісь важливі риси характеру князя, на які ви не звернули уваги.
3. Запишіть на дошці узагальнений опис характеру князя.

Святослав переїздив через ріку в човні і, сидячи за веслом, гріб разом з іншими без ніякої різниці. На вигляд він був такий: середнього зросту, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голеною бородою і з густим довгим волоссям на верхній губі. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висів локон волосся, що означає знатність роду; шия товста, плечі широкі

і весь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному вусі висіла в нього золота серга, прикрашена двома перлинами, з рубіном, посеред них встановленим. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний. (*Лев Диякон, «Історія»*).

І мовив Святослав: «Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [дове- деться] стати насупроти. Тож не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, – то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже, – тоді [самі] подумайте про себе». І сказали вої: «Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо».

Жила ж Ольга зі своїм сином Святославом і вчила його прийняти хре- щення, але він і не думав дослухатися до цього; але якщо хтось збирався хреститися, то не забороняв, а лише насміхався з того.

І поклали перед ним золото і паволоки, і рече Святослав, убік дивля- чись: «Сховайте». [...] Посли ж грецькі повернулися до царя. І зібрав цар бояр, і розповіли послані: «Як прийшли до нього, і піднесли дари, він і не глянув на них, а наказав сховати». І сказав один: «Випробуй його ще один раз: пошли йому зброю». Вони ж послушали його і послали йому меч та іншу зброю. І принесли Святославу меч. Він же прийняв, почав любува- тися, і хвалити, і вітати царя [...]. І сказали бояри: «Лютій буде цей муж, якщо багатство зневажа, а зброю бере».

«Не люблю мені в Києві жити, – говорив боярам Святослав. – Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є середина землі моєї. Адже там усі добра сходяться: із Греків – золото, вино й овочі різні, а з Чехів і з Угрів – срі- бло й коні, із Русі ж – хутро, і віск, і мед, і челядь».

Підписавши з греками мир, Святослав у човнах відправився до порогів. І сказав йому воєвода його батька Свенельд: «Обійди, князь, пороги на конях, бо стоять у порогів печеніги». Але не послухав його, пішов на човнах. [...] І прийшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти [...], й не стало в них їжі, й був у них великий голод.

І послали гінця до Святослава, кажучи: «Ти, княже, чужої землі шу- каєш і дбаєш про неї, а про свою забув. Нас же мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо ти не прийдеш, не захистиш нас – то таки візьмуть. Невже тобі не жаль отчизни твоєї, і матері, що стала старою, і дітей своїх?». Це почувши, Святослав [...] повернувся до Києва. (*«Повість временних літ»*).

Розгляньте портрети-реконструкції зовнішності князя Святослава. Визначте за допомогою історичних джерел, який з портретів є найточнішим.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Як ви вважаєте: походи Святослава: а) спрямовувалися на завоювання чужих територій; б) мали на меті врятувати Русь від поневолення; в) сприяли зміцненню кордонів держави; г) створювали сприятливі умови для розвитку завойованих територій? Обґрунтуйте свою точку зору.
2. Доведіть або спростуйте думку, що князь був видатним полководцем.
3. Обговоріть у групах, які з військових походів Святослава ви схвалюєте, а від яких – утрималися б. Письмово у п'яти-семи реченнях поясніть, чому.

Князь Святослав, реалізуючи свої плани, проводив завойовницьку політику. Поміркуйте, чи можна було досягти аналогічних наслідків з використанням виключно дипломатичних засобів.

§ 6. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ РУСІ В IX–X СТ.

1. Політичний лад Русі

Під час вивчення процесу розвитку Русі важливо знати не лише, як відбувалося її становлення, а і як змінювалися форми державного устрою й управління. Русь не була цілісною державою. Вона була своєрідним об'єднанням державних утворень з різним рівнем політичного, господарського та культурного розвитку. Це потребувало створення сильного апарату влади.

Виняткового значення в управлінні державою набувала князівська влада. Саме *великий київський князь* був її верховним носієм. У X ст. відбувалося підпорядкування владі київського князя територій племенних князів, упорядковувалося збирання данини й податків. Влада на місцях зосереджувалася в руках родини Рюриковичів. Причому в уявленнях населення підпорядкована володарю територія ототожнювалася з його персоною. Постать володаря сприймалася підданими як сакральна (священна).

З другої половини X ст. зароджується ідея старійшинства одного з князів роду, якому передавалася влада над братами, синами, племінниками, онуками, а також право на київський («старший») стіл. На думку деяких істориків, у IX–X ст. у Русі поступово почали визнавати право кожного члена роду Рюриковичів на співучасть у владі.

Великі князі виконували законодавчо-судові функції. Уже на початку X ст. існував «Закон руський» – усне зведення норм звичаєвого права. Княгиня Ольга поширила на підвладні землі адміністративну й судову системи. Князі очолювали військо й брали участь у походах. Лише вони мали право на зовнішні зносини з іншими державами.

Помітну роль у політичному житті відігравала *князівська рада*. До її складу входили старійшини (старці), заслужені дружинники й *бояри*. Вона розглядала найважливіші питання життя країни.

БОЯРИ – панівна верства, що формувалася з представників місцевої родоплемінної знаті та дружинників.

2. Склад і заняття населення

Упродовж IX–X ст. відбувалося становлення ранньосередньовічного суспільства. На відміну від Центральної і Західної Європи, де суспільство поділялося на три великі групи людей – *верстви* (стани) залежно від способу занять: «ті, які моляться» (церковнослужителі), «ті, які воюють» (лицарі) та «ті, які працюють» (трудящий люд), – у Русі не склалося соціального прошарку з представників духовенства, оскільки християнство ще не утвердилось як державна релігія. Повільнішими темпами, ніж на Заході, йшов процес формування привілейованого стану – «людей війни», на вершині якого перебували великий князь і залежні від нього князі. Зростали чисельність і вплив бояр, лави яких поповнювали представники родоплемінної знаті підкорених земель та верхівки дружинників. Дуже значною була роль *дружини*, на яку великий князь спирався і з якою радився. Саме за її участі проводилися військові походи, приєднувалися нові землі, країна захищалася від нападів ворогів.

ВЕРСТВИ (стани) – великі групи людей, які відрізняються спадковими правами й обов'язками.

Найчисельнішою групою населення були вільні селяни – *смерди*. Вони вели своє господарство, володіли землею, виплачували данину. Рід занять селян залежав від природних умов. У різних місцевостях вони вирощували жито, пшеницю, ячмінь, просо, горох та інші культури. З городини – капусту, ріпу, огірки, часник, цибулю. Збирали яблука, груші, сливи, вишні. Займалися скотарством (переважно розводили велику рогату худобу й свиней), промислами (особливо у смугах лісів), ремеслами, забезпечуючи себе всім необхідним.

З розвитком міст зростала чисельність *ремісників, торговців і купців*. Ремісники-ковалі виготовляли із заліза зброю та різноманітні знаряддя праці, предмети хатнього начиння. Гончарі виробляли посуд. Розвивалися ремесла з обробки кістки, шкіри, дерева, каменю. Поширювалося прядіння, ткацтво, виготовлення одягу, взуття. Торговці та купці займалися продажем і купівлею товарів.

Найбільш знедоленими були *челядь* (різні групи залежного населення), котру дарували й продавали, та *холопи*, становище яких мало чим відрізнялося від рабів.

 Розгляньте реконструкцію одягу різних верств населення Русі (художниця З. Васіна). Спробуйте їх розпізнати.

3. Село та життя його мешканців

Більшість населення Русі мешкала в селах – неукріплених поселеннях. Села виникали на пологих берегах річок, струмків, озер і розташовувалися групами на відстані 0,5–3 км. У них налічувалося по кілька десятків жител, переважно напівземлянок. Господарські приміщення розташовувалися на подвір'ї окремо. Розміри житла свідчать, що селяни здебільшого жили малими сім'ями (у середньому 5–6 осіб) і лише в Поліссі – великими сімейними общинами, розташованими на одному дворі. Сім'ї кількох сусідніх невеликих сіл чи одного великого об'єднувалися в селянську общину, яка називалася *верв*. Верв володіла лісами, пасовиськами й водоймами; орні землі перебували в індивідуальному володінні її членів.

Стіни житла зводили з дерева. Дим від печі виходив через двері, вікна й спеціальний отвір у стелі, тому хата називалася *курною*. Меблі – лави, лежанки, ослони, полиці, столи і скрині – були грубими й масивними. З посуду використовували горщики, глеки й миски. Ліжка не існувало: «постіль» стелили на долівці – лягали на рогожі й укривалися полотном чи шкурами тварин.

Улітку чоловіки носили сорочку й штани, жінки – довгі вишиті полотняні сорочки; підперізувалися поясами,

зверху одягали літники та свити. Теплим одягом слугували сукняні свити й кожухи. Взувалися в личаки, шкіряні постолі, чоботи. На голову чоловіки вдягали шапки, жінки – очіпки, убруси, намітки. Їли хліб, різноманітні каші, м'ясо, сало, рибу, птицю, городину, вживали олію, пили молоко, кисіль і мед.

Селяни поклонялися силам природи, небесним світилам, деревам, річкам, дотримувалися культу роду. Вони сприймали світ триєдиним: люди, космос, боги. Так, у Збруцькому ідолі (символізує бога – творця Всесвіту – *Рода*) зображення розташовані у трьох ярусах: у верхньому – небесні боги, у середньому – люди, у нижньому – підземний світ з богом, який тримає в руках землю. Релігійні обряди відправляли у святилищах, які буду-

■ Сівба й оранка в Русі.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.

■ Повсякдення і свята селян. Реконструкція З. Васіної

1

2

1. Язичницьке
капище.
Реконструкція
2. Фрагмент
Збруцького
ідола. X ст.
Реконструкція

валися з дерева. У них споруджували капище – місце, де приносилися жертви богам. Тут діяли жерці-волхви (волхв – мудрий) – служителі культу, котрі пам'ятали й виконували обряди, замовляння, ритуальні пісні, обчислювали календарні терміни магічних дій, знали цілющі властивості трав тощо. Зображення ідолів вирізувалися з дерева чи каменю.

ідол – у язичників
скульптура, що
зображує божество.

4. Міста й міське життя

Важливу роль у становленні міст відігравала князівська влада, представники якої зводили фортеці, що із часом перетворювалися на центри князівських вотчин. У IX–X ст. на теренах Русі налічувалося понад 20 міст: Київ, Полоцьк, Чернігів, Переяслав, Білгород, Вишгород, Галич, Пересечен та ін. Огороджене ровами й валами, кожне з них мало міцно укріплений *дитинець*, де зосереджувалися органи влади й управління, та посад, у якому мешкало ремісничо-торгове населення. Основою економічного розвитку більшості міст були сільськогосподарське виробництво, ремесла й торгівля.

ДИТІНЕЦЬ –
центральна укріплена
частина міста, де
розташовувалися
князівський палац,
житла знаті й
духовенства, храми.

Здебільшого давньоруські міста виникали не на порожньому місці: їм, як і Києву, передували поселення, які поступово перетворювалися на ремісничо-торговельні й адміністративно-політичні центри.

Міста за площею в багато разів перевищували села, мали брами, що зачинялися на ніч. Якщо в посаді житла були такими самими, як у селі, то в дитинці зводилися наземні і значно більші за розмірами житлові споруди. Князі й бояри будували хороми. У X ст. з'являються перші кам'яні будівлі. Починає формуватися власне міське населення. На відміну від села, воно не було однорідним. Його верхівку складали князі, бояри, представники князівської адміністрації, заможні купці й ремісники, низи – дрібні ремісники, торговці, челядь. Умови життя названих груп істотно різнилися. Представники першої з них мали просторіші й зручніше обставлені житла, носили дорожчий одяг і взуття. Побут міських низів уподібнювався селянському. Хоча в деяких містах з'являлися громади християн, більшість городян була язичниками.

■ Київський дитинець

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

...Селянська територіальна община складалася з окремих селянських сімей. Конкретні механізми її появи могли бути різними: це й безпосереднє переродження родових колективів у сусідські; й об'єднання родичів та неродичів, що спонтанно склалися у процесі освоєння нових земель; і цілеспрямовані акції «сильних світу цього»... Община була інститутом із широкими соціальними функціями, що охоплювали не лише господарську діяльність, але й сімейно-шлюбні відносини, щоденний побут, сферу культу, ідеології та й у цілому духовне життя, звичаєве право, суд...

Історія українського селянства: У 2 т. Київ, 2006. Т. 1. С. 56.

❓ Визначте, які функції виконувала селянська община. У чому полягали переваги і недоліки об'єднання селян у общини?

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

За знаряддями праці та предметами побуту спробуйте укласти перелік професій, які існували в Русі.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Використовуючи матеріали параграфа, поясніть відмінності між давньоруським містом і селом. Чим відрізнявся побут селян і містян?

Поміркуйте про зв'язок світогляду тогочасного суспільства (язичництва) і медицини. Чи мали тогочасні лікарі (знахарі) достатні знання для профілактики захворюваності та надання медичної допомоги?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. На яке століття припадає перша згадка про «Закон руський»?
2. Покажіть на карті територію Русі у IX–X ст. Які країни були її сусідами?
3. Назвіть і схарактеризуйте основні верстви населення Русі в IX–X ст.
4. Як потреби господарського життя впливали на формування суспільного устрою, розвиток правових норм і регулювання суспільних відносин?
5. У чому полягало значення сусідських общин?

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Передумови утворення Русі

Велике розселення слов'ян поклало початок формуванню сучасних слов'янських народів. Важливу роль у цьому відіграло утворення союзів слов'янських племен, споріднених мовою, побутом, культурою. Першими такими об'єднаннями стали Антський та Склавинський союзи. До кінця VIII ст. утворилося ще сім політичних союзів – дулібів, древлян, хорватів, полян, уличів, тиверців і сіверян. Наслідком поступового ускладнення їхньої суспільної організації стало перетворення племінних союзів на протодержавні політичні утворення – княжіння, або землі. Подальший політичний розвиток Полянського племінного княжіння, яке утворилося наприкінці VIII ст. в межах Середнього Подніпров'я, привів до появи тут на рубежі VIII–IX ст. першої ранньосередньовічної східнослов'янської держави, яку пізніше почали називати *Руссю*.

Походження назв «Русь», «Руська земля»

Питання походження термінів «Русь», «Руська земля» становить складну наукову проблему, навколо якої тривають гострі дискусії. Частина істориків надає перевагу гіпотезі про їхнє скандинавське коріння. Інші вчені вважають, що витoki цих термінів слід шукати на європейському півдні, зокрема у Подніпров'ї. Крім того, існують і прибічники думки, що назва «Русь» бере початки із слов'янського середовища. Поступово вона починає вживатися як у вузькому (у межах Середнього Подніпров'я), так і широкому (стосовно всіх східнослов'янських земель) значеннях. Протягом наступних століть, із розвитком у слов'янському середовищі політичних та етнокультурних процесів, назви «Русь», «Руська земля» закріплюються за державою, витвореною східною гілкою слов'ян.

Особливості політики Рюриковичів

Прихід до влади у 882 р. Рюриковичів пришвидшив політичний розвиток Русі. Зміцнювалася влада великого князя руського, яка втілювалася у модель володарювання одного роду, зародилася ідея старійшинства одного з князів роду; рада старійшин перетворювалася на князівську раду; як і раніше, важливу роль відігравала дружина.

Продовжувалася політика окняження земель (до складу Русі входять землі радимичів, словенів, кривичів, уличів та інших союзів племен слов'янського і неслов'янського походження, зокрема меря, весь, чудь), яка породжувала систему васальної залежності місцевої знаті. За правління Рюриковичів оформився своєрідний звід чинних норм звичаєвого права – «Закон руський», було врегульовано систему збору данини й податків, розпочато адміністративну реформу, що передбачала зосередження всієї влади на місцях у руках однієї родини.

Спроби християнізації Русі та їх невдачі

Християнство почало проникати на територію Східної Європи з Візантії, Криму й Великої Моравії в VII–IX ст. Важливим центром поширення християнського віровчення на Русь став Херсонес, розташований на південно-західному узбережжі Кримського півострова.

У 860 р. в Константинополі хрестився Аскольд, котрий, повернувшись із походу, спробував поширити це віровчення у Русі. Заходи князя з християнізації населення викликали невдоволення язичницької знаті. За Олега становище християнських общин погіршилося. Ігор поставився до них прихильніше, і чисельність прибічників нової віри зростає. Чимало сприяла посиленню християнських впливів Ольга, котра прийняла хрещення. Проте через спротив різних груп язичницького населення, передусім дружинників, вона не наважилася запровадити християнство на державному рівні.

Вихід Русі на міжнародну арену

У період раннього середньовіччя війна була головним засобом проведення зовнішньої політики всіх держав, і Русь не була винятком. Основним напрямом зовнішньополітичної діяльності руських князів залишався південний – взаємовідносини з Візантією. Походи на її володіння спонукали Константинополь у 838 р. піти на встановлення з Руссю дипломатичних контактів. У 860 р. між ними було укладено перший договір. Воєнні походи на Візантію й укладені з нею договори засвідчили перетворення Русі на впливову державу Східної і Південно-Східної Європи.

Велика княгиня Ольга першою з руських правителів почала розв'язувати міждержавні суперечки мирним шляхом – шляхом переговорів. На відміну від неї, її син Святослав проводив зовнішню політику лише за допомогою військової сили.

Особливості історичного розвитку Приазов'я, Північного Причорномор'я та Криму

Відмінними шляхами відбувався в ранньому середньовіччі розвиток Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму. Ці території традиційно залишалися зоною масових переміщень різних етнічних груп і народів, існування різних форм державності. Протягом I тис. приазовськими та

причорноморськими степами пройшли угорські та половецькі племена, тюркомовні булгари, печеніги, алани та інші кочові спільноти. Посилилися візантійські впливи у Криму. Зросло військово-політичне значення Херсонеса. У гірській частині півострова у III–IV ст. готи утворили свою країну Дорос. На початку VII ст. у Приазов'ї виникло болгарське державне утворення. У середині VII ст. на великій території Степу утвердився Хозарський каганат. У Криму і Північному Приазов'ї потужними були християнські общини. Водночас тут зберігалися язичницькі культи, поширювалися ісламська та іудейська релігії.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

За поданими зображеннями схарактеризуйте ключові події та постаті в історії східних слов'ян VI–X ст.

РОЗДІЛ 2

Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

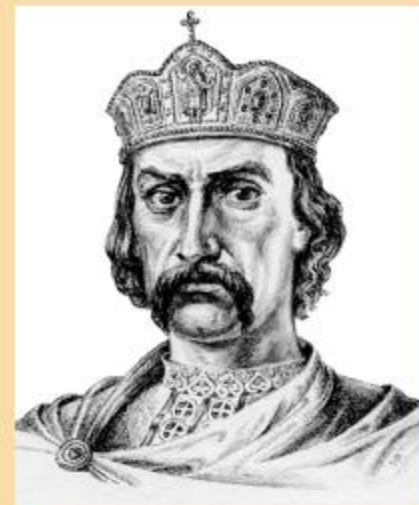

§ 7. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

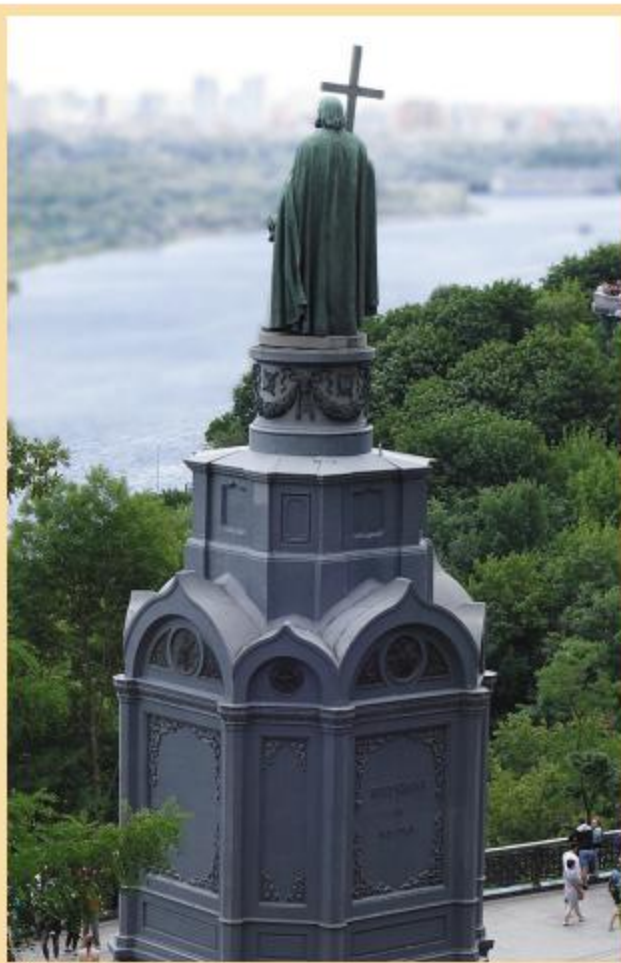
1. Прихід Володимира до влади. Розширення кордонів Русі

Довідавшись про смерть батька, сини Святослава розпочали жорстоку міжусобну боротьбу за владу. Цьому сприяла відсутність закону про порядок успадкування престолу. Після загибелі Олега і Ярополка київський стіл перейшов до **Володимира (980–1015)**, котрий став володарем Русі. Відразу ж він узявся за зміцнення центральної влади й розширення територіальних меж держави. У 981 р. київському князю підпорядковуються терени, заселені волинянами й хорватами, – Побужжя (уздовж Західного Бугу) з такими містами, як Перемишль, Волинь, Червень, Белз та ін., частина з яких раніше перебувала в залежності від Чехії та Польщі. Наприкінці X ст. Володимир приєднав Закарпаття, землі хорватів Подністрів'я й, вочевидь, остаточно тиверців і уличів, об'єднавши в такий спосіб у складі Русі всі племінні княжіння, що знаходилися на історичних теренах сучасної України. До складу держави внаслідок воєнних походів остаточно приєднано й племена в'ятичів і радимичів; завойовано землі ятвягів.

Розширюються кордони у східному й південному напрямках. У 985 р. разом із тюркомовними торками великий князь здійснив успішний похід проти Волзької Булгарії, зміцнив позиції держави в Північному Причорномор'ї, Криму й Приазов'ї. На Тамані сформувалася підпорядкована правлінню намісника великого князя Тмутараканська область, до складу якої увійшла територія навколо Керченської протоки з основним містом Корчев. Посилився вплив Русі у кримських містах Херсонес і Сурож. Унаслідок походів Володимира Русь перетворилася

Володимир
Святославович.
Уявний портрет-
реконструкція

■ Пам'ятник Володимиру Великому в Києві

на найбільшу за територією європейську країну. Її кордони простягалися від Дністра, Закарпаття, річок Західного Бугу, Німану та Західної Двіни на заході до межиріччя Оки й Волги на сході; від Чудського, Ладозького, Онезького озер і Фінської затоки на півночі до Причорномор'я і Приазов'я на півдні.

Таким чином, за правління Володимира завершується процес перетворення Русі на імперію.

ІМПЕРІЯ – велика держава з монархічною формою правління, у складі якої під владою одного правителя знаходяться різні території й народи. Становище народів у імперії не є рівноправним, деякі з них можуть перебувати в колоніальній залежності.

МОНАРХІЯ – форма державного правління, коли найвища державна влада повністю або частково належить одній особі – монарху і передається у спадок.

2. Реформи Володимира Святославовича

Управляти величезною державою було не простою справою, оскільки місцеві вожді племен і князі вкрай неохоче виконували розпорядження великого князя. Не задовольняючись надходженням данини, Володимир став на шлях ліквідації незалежної від Києва місцевої влади. Спочатку у великі міста він призначив своїх намісників, а близько 988 р. завершив адміністративну реформу, яку розпочав батько: у найголовніших

■ «Місто Володимира». Фрагмент макета Д. Мазюкевич

■ Златник Володимира Святославовича. X ст.

ПОЛЯНИ Східнослов'янські племінні союзи

Русь на початку князювання Володимира Святославовича

Території, приєднані до Русі впродовж князювання Володимира Великого (980–1015) та Ярослава Мудрого (1019–1054)

Кордони Русі в 1054 р.

Володіння Візантійської імперії

Центри єпископств Київської митрополії

Переселення половців у середині XI ст.

Русь за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого

містах – центрах княжінь і земель (Новгороді, Полоцьку, Турові, Ростові, Муромі, Володимирі Великому та ін.) великий князь посадив своїх синів. Ставши намісниками, вони управляли землями, вершили суд, збирали данину.

Таким чином, започатковується формування князівств-намісництв – адміністративно-політичних одиниць імперії. Ця реформа завдавала відчутного удару племінній знаті, різко послаблювала її роль і, що особливо важливо, замінювала родоплемінний поділ держави на територіальний. Володимир усунув із провідних ролей у дружині варязьких найманців, що сприяло формуванню верхівки військової знаті з місцевого населення.

Розпочалося карбування за візантійським зразком перших золотих і срібних монет (златників і срібляників). На них з одного боку зображено Христа, а з другого – Володимира, котрий сидить на троні з хрестом у руці, у царських відзнаках, які він отримав після одруження з візантійською царівною. З-поміж них найважливішою була корона. На деяких монетах – уперше як герб великого князя – викарбувано тризуб.

Значну увагу Володимир Святославович приділяв розбудові Києва, поставивши за мету піднести його значення як столиці держави. У місті було закладено новий центр – «місто Володимира» площею в 10 га, укріплений високими земляними валами з ровом і баштами.

3. Зміцнення південних рубежів. Зовнішня політика

«І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні», – так Нестор Літописець описав заходи князя щодо укріплення південних рубежів країни. Згідно з описом, за наказом великого князя будували міста-фортеці, насипали вали й викопували глибокі рови вздовж лівих берегів Росі та Стугни. Пороські вали разом з валами Переяславщини склали єдину систему оборони, а Стугнинські вали доходили до річки Здвиж і захищали Київ. Їх називають ще *Змієвими валами* (назва походить від легенди про богатирів, які перемогли велетенського змія, впрягли його в плуг і змусили проорати гігантські борозни). Загальна довжина валів становила майже 1 тис. км. При цьому Володимир і його син Ярослав переслідували мету не допустити перетворення кочівниками південноруських земель на свої випасні угіддя.

Боротьбі з печенігами відводилося чільне місце в зовнішній політиці київського князя. Вона знайшла відображення в билинах про Іллю Муромця і Добриню Микитича, народних переказах про двобій руського богатиря Кирила Кожум'яки з печенігом 993 р.

■ *Поєдинок Кирила Кожум'яки. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.*

Важливе значення мали відносини з Візантією. Володимир рішуче проти діяв намірам імперії перетворити Русь на залежну від неї державу. Надавши військову допомогу імператору Василію II в боротьбі із заколотниками та прийнявши хрещення (під ім'ям Василь), він домогся згоди імператора на шлюб з його сестрою Анною. Унаслідок цих двох важливих подій великий князь посів почесне місце у «християнській сім'ї» європейських правителів. Одним із провідних напрямів зовнішньої політики стали відносини з країнами Центральної, Північно-Західної та Західної Європи. Зокрема, підтримувалися зв'язки із Скандинавією. Наприкінці X ст. встановлюються дипломатичні відносини із Чехією, Угорщиною і Польщею. Успішно розвивалися стосунки Русі з Німеччиною: між ними відбувався обмін посольствами, сам Володимир після смерті візантійської принцеси Анни одружився з онукою імператора Оттона I. Зав'язуються контакти з Римом.

4. Запровадження християнства як державної релігії

Завойовуючи нові землі, Володимир намагався досягти єдності Русі, об'єднати місцеві *культи* її різних регіонів у єдиний державний культ. У 980 р. великий князь наказав поставити в Києві, на пагорбі в центрі дитинця, ідолів: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла й Мокоші. Проте цей захід не виправдав надій князя. Язичництво з його багатобожжям виявилось неспроможним ані забезпечити культурну єдність держави, ані обґрунтувати право Володимира на одноосібну верховну владу. Тому він схиляється до обрання іншої релігії. Нею стало вже знане русам візантійське християнство. Існує літописна легенда, що, перш ніж наважитися на цей крок, великий князь розіслав у різні країни послів для «випробовування віри», щоб виявити кращу з них. Після їх повернення в 987 р. рада старійшин, порівнявши різні віровчення, обрала православ'я.

КУЛЬТ – сукупність обрядів, поведінка священнослужителів і віруючих.

ІКОНА – живописне або мозаїчне зображення бога або святого, якому поклоняються віруючі.

Датою запровадження християнства як державної релігії вважається **988 р.** Охрестившись та одружившись із сестрою візантійського імператора в Херсонесі, Володимир повернувся до Києва. Сюди ж він привіз духовенство, мощі Папи Римського Климентія, *ікони*, хрести, книги. Князь діяв рішуче: він розпорядився «поскидати кумирів» (ідолів), киянам наказав з'явитися до Дніпра. Знаючи крутий норов князя, вони прибули у визначене місце, де їх охрестили священники. Після цього відбулося хрещення всього населення Русі, хоча цей процес не завжди проходив мирно й безболісно.

■ Хрещення Володимира Святославовича та дружинників. Сторінка з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.

■ Десятинна церква.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису. Кінець
XV ст.

Почалося зведення нових церков. Зокрема, на Перуновому пагорбі було збудовано церкву Св. Василя, у 996 р. завершилося будівництво першої кам'яної церкви – Десятинної (на її утримання великий князь розпорядився виділити десятину данини й оброків зі своїх володінь). Наприкінці правління Володимира Великого в Русі вже діяло п'ять єпархій: у Києві, Чернігові, Білгороді, Володимирі (на Волині) й Новгороді. Запроваджується церковний статут, який передбачав виділення десятини з різних доходів для утримання церков, організацію церковних судів, які мали розглядати справи проти віри і церкви, вирішувати родинні суперечки.

Прийняття християнства сприяло створенню міцної, одноосібної центральної державної влади, поклало край практиці людських жертвоприношень, зміцнювало сімейні відносини. Русь стала невід'ємною складовою європейської християнської цивілізації. Християнство зробило значний внесок у розвиток писемності, літератури, архітектури й мистецтва.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири. І поставив він церкву Святого Василя [Великого] на пагорбі, де ото стояли кумири Перун та інші і де жертви приносили князь і люди. І почав він ставити по городах церкви.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 66.*

Чому, на вашу думку, Володимир Святославович почав ставити церкви на місцях, де раніше стояли язичницькі ідоли?

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Об'єднавшись у групи, розгляньте зображення. Яку подію на ньому зображено? Що вам про неї відомо? Спробуйте її відтворити у невеликій усній або письмовій розповіді.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Як відомо, ім'ям князя Володимира Святославовича названо міста, вулиці, заклади, на його честь споруджено пам'ятники (і не лише в Україні, а й Польщі, Канаді, Великій Британії, Росії, Австралії, Аргентині), а про життя написано картини і літературні твори. Як відображена пам'ять про князя у вашій місцевості? Чи збереглися історичні пам'ятки, які свідчать про епоху Володимира? Напишіть про це невелику розповідь, або за допомогою додаткових джерел інформації укладіть перелік творів чи об'єктів, які пошановують або носять його ім'я.

Обґрунтуйте або спростуйте твердження, що прийняття християнства сприяло культурним зв'язкам Русі з Європою.

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. У якому році в Русі було запроваджено християнство?
2. Покажіть на карті на с. 37 кордони держави князя Володимира Святославовича та напрями його походів.
3. Прочитайте (на вибір) билину про Кирила Кожум'яку або казку Олександра Олеся «Микита Кожум'яка». Визначте, що у творах є історичним фактом, а що – вигадкою. Для порівняння скористайтеся літописом (Літопис руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 68–70).
4. Як адміністративна та релігійна реформи князя Володимира сприяли централізації влади та єдності Русі?
5. За які заслуги князя Володимира названо Великим?

§ 8. ХРИСТІЯНСЬКА РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В ЖИТТІ РУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

(практичне заняття)

✓ ПРАЦЮЄМО РАЗОМ

1. Проаналізувавши наведені фрагменти наукових досліджень та історичних джерел, дайте власну оцінку історичним наслідкам запровадження християнства.
2. Поміркуйте, чи могли надалі мирно уживатися язичницький і християнський світогляди. Чи були виправданими рішучі й навіть жорстокі дії Володимира?
3. Як сприймало населення знищення і знеславлення язичницьких святинь?

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями. І це [діяли йому] не яко дереву, що відчуває, а на знеславлення біса. Коли спокушав він сим образом людей – хай одплату прийме від людей! «Велик ти єси, Господи, дивні діла твої!». Учора шанований людьми, а сьогодні знеславлений!

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення...

А назавтра вийшов Володимир з попами цесаричними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. (*Літопис руський*).

Добриня ж... негайно знищив ідолів, дерев'яні спалив, а камінні, зламавши, скинув у ріку; й була нечестивим велика печаль. Чоловіки й жінки, бачачи це, з криком великим і сльозами прохали за них, ніби за справжніх богів. Добриня ж, насміхаючись, говорив: «Що, безумні, шкодуєте про тих, які захистити себе не можуть, на яку користь від них сподіватись можете?»... А тих, хто не хотів хреститися, воїни притягували й хрестили. (*Іоакимівський літопис*).

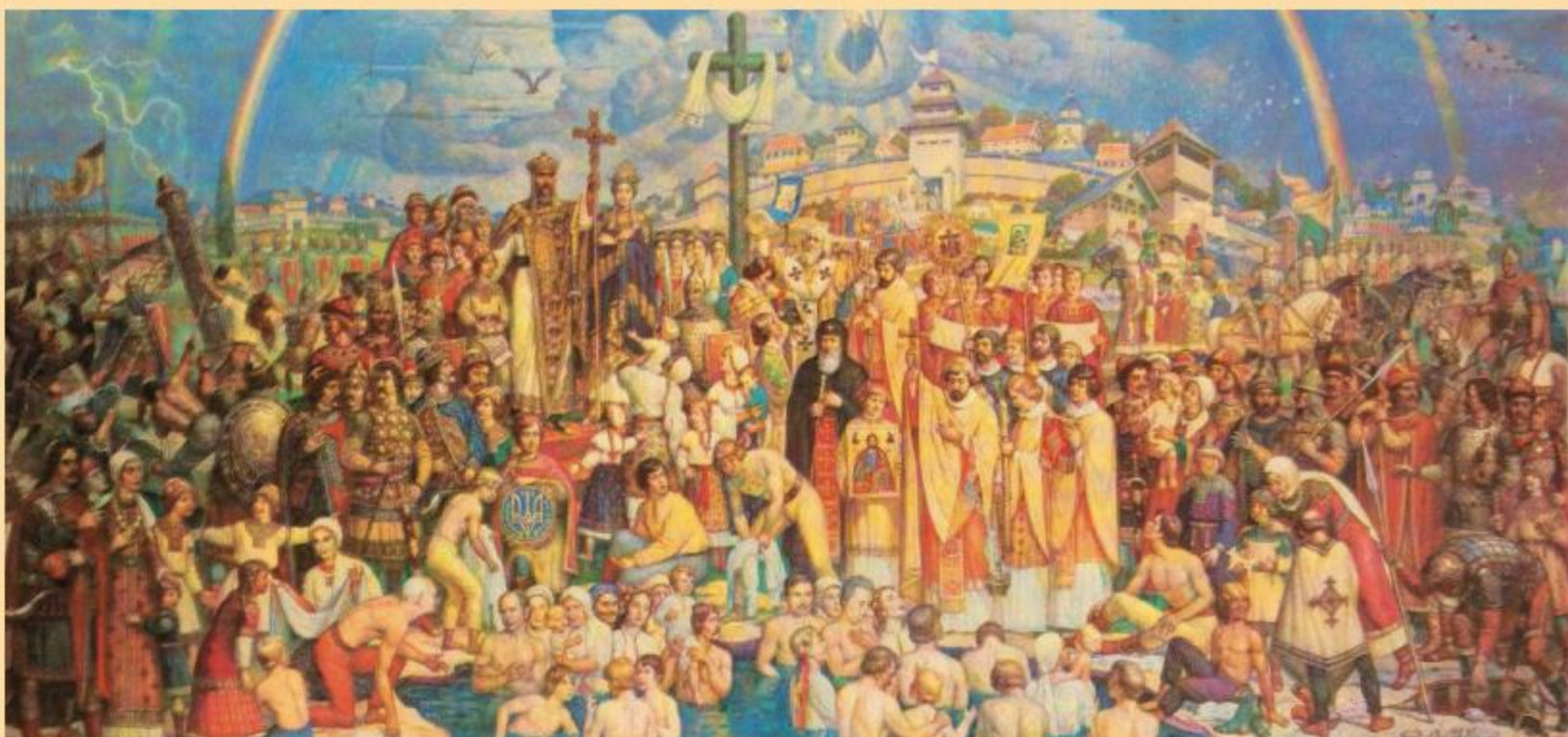
Прийняття християнства в Русі не лише залучило до вже християнського світу найбільшу і найвіддаленішу частину єдиного простору [...]

■ Хрещення Русі. Художник В. Васнецов. 1890 р.

■ Хрещення киян. Художник К. Лебедєв. До 1916 р.

■ Хрещення Русі-України. Художник П. Андрусів. 1981 р.

Розгляньте художнє відтворення хрещення Русі. Чи збігається воно з історичними джерелами? Свою думку аргументуйте.

але й [...] відкрило новий величезний світ, що мав християнізуватися з допомогою руських християн [...]. І якою би не була подальша доля християнства у Східній Європі, його спадщина стала невід'ємною складовою частиною духовної культури. (В. Топоров, учений).

Християнська проповідь майже завжди зазнавала невдачі, коли вона намагалася звертатися до язичницьких народів і переконати маси. Але, як правило, вона досягала успіху, коли привертала на свій бік вождів. (Жак ле Гофф, французький історик).

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

1. Поясніть, чому спочатку Володимир Святославович створив у Києві пантеон головних язичницьких богів і лише потім зробив ставку на християнство.
2. Чому, на вашу думку, у християнському богослужінні й досі збереглися елементи язичницьких обрядів, а релігійні християнські свята прив'язані до дат колишніх язичницьких святкувань?
3. З якою метою великий князь, згідно з літописною легендою, розіслав послів до інших країн напередодні прийняття християнства?

§ 9. РУСЬ ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

1. Боротьба за владу.

Утвердження на престолі Ярослава

Після смерті Володимира Великого між його синами розпочалася жорстока боротьба за владу. У 1015 р. київський стіл посів Святополк. Однак це викликало невдоволення в Ярослава, який княжив у Новгороді. У бою під Любечем він завдав поразки війську київського князя. Заховавшись у Польщі, Святополк почав шукати підтримки в батька дружини – короля Болеслава Хороброго. У 1018 р. велике військо польського короля вступило в межі Русі. У бою під містом Волинь на Західному Бузі Ярослав був розбитий і утік до Новгорода. Влада знову перейшла до Святополка. Проте грабежі польських вояків спричинили повстання киян, і Болеслав Хоробрий через незгоди із Святополком повернувся до Польщі, по дорозі при-

■ *Ярослав Мудрий.
Уявний портрет-
реконструкція*

■ *Печатка Ярослава
Мудрого з його
зображенням*

■ *Руський щит.
XI ст.
Реконструкція*

єднавши до неї Червенські міста (невелика територія Західної Волині з містами Червен, Волинь, Шеполь та ін.).

Зібравши військо, Ярослав вирушив до Києва. Святополк звернувся по допомогу до печенігів. Вирішальна битва, перемогу в якій здобув Ярослав, відбулася влітку **1019 р.** на р. Альті під Переяславом. Ця дата вважається початком його правління. Однак це не припинило чвари в державі. У 1021 р. великий київський князь змушений був визнати самотійність полоцького князя Брячеслава. А через рік проти Ярослава виступив тму-тараканський князь Мстислав, котрий у 1024 р. переміг його в битві під Лиственном. Між братами розпочалися переговори, що завершилися укладенням у 1026 р. договору про поділ Руської землі по Дніпру: Ярославу відійшло Правобережжя з Києвом, а Мстиславу – Лівобережжя із Черніговом. І, як оповідає літописець, «стали вони оба жити мирно і у братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській». Фактично в межах Руської землі сформувалося три самотійних утворення: Київське, Чернігівське й Полоцьке. Тільки після смерті Мстислава в 1036 р. Ярослав стає єдиновладним володарем Русі (Брячеслав визнав його владу).

У **1036 р.** до київських стін підступили печеніги. «І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати... І так погинули вони», – так оповідає про ті події літописець. Зазнавши нищівної поразки, печеніги з того часу Русі більше не загрожували.

2. Внутрішня політика князя Ярослава

Розуміючи значення Києва як політичного і духовного центру Русі, Ярослав приступив до грандіозної розбудови міста. Великий князь задумав перетворити руський стольний град на другий Константинополь – столицю могутньої держави, яка суперничала б з Візантією. Довжина міського валу (14 м висоти і 30 м ширини в основі) становила 3,5 км. Окрасою міста стали Золоті ворота – головний в'їзд до нього з надбрамною церквою Благовіщення Богородиці. Територія нового граду складала близько 70 га, тобто збільшилася в сім разів порівняно з дитинцем Володимира. У цих межах місто в основному й розвивалося наступні 200 років.

У ньому зводилися храми й палаци. Зокрема, у **1037 р.** було споруджено *Софійський собор* – видатну пам'ятку світової архітектури; будуються храм Святого Георгія та церква Святої Ірини.

СОБОР – головний християнський храм міста.

У **1051 р.**, за свідченням літописця, на узгір'ях Дніпра чернець Антоній заклав печерну обитель, яку із часом було розбудовано в Печерський монастир. Йому судилося відіграти важливу роль у розвитку літератури та книгодрукування, науки та освіти.

Розвиток суспільства потребував чіткого механізму, який би регулював відносини між різними групами населення. Ярослав вирішив упорядкувати існуючі норми звичаєвого права. За часів його правління почалося письмове вкладання (кодифікація) збірника – «*Правди Ярослава*» або «*Найдавнішої правди*» («правда» означає закон). Вона увійшла до «*Руської правди*» – збірки норм руського права. «Правда Ярослава» складалася з 18 статей, які регулювали правове положення різних верств населення, визначали покарання за вбивство, тілесні ушкодження, знищення чи викрадення чужого майна. Зберігалось право родичів на кровну помсту за

Золоті ворота з Благовіщенською церквою в Києві. Сучасний вигляд

Ірининська церква. Реконструкція. Макет Д. Мазюкевич

вбивство, але водночас визначено розмір штрафу за заподіяне.

Князь Ярослав продовжив справу свого батька і послідовно поширював на руських землях християнство, будував храми. Він сприяв зміцненню Київської митрополії, проте її очолював ставленик візантійського патріарха. Щоб досягнути самостійності від Візантії, за розпорядженням Ярослава в 1051 р. митрополитом Київським та всієї Русі вперше було обрано місцевого мешканця Іларіона, який написав своє знамените «Слово про закон і благодать». У цьому творі обґрунтовано ідею рівноправності Русі серед християнських народів і вперше схарактеризовано значення Києва як її столиці. Іларіон, який відзначався вченістю і благочестям, входив до кола найближчих радників князя Ярослава.

Іларіон

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ – церковний округ у Русі на чолі з митрополитом, заснований після запровадження християнства. Об'єднувала всі християнські громади, єпархії, керувала церковними і монастирськими справами. Перебувала під керівництвом константинопольського патріарха.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву Святої Софії, премудрості божої, митрополію... І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з

гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 89.*

Як ви розумієте слова «Отець бо його Володимир землю зорав ... а сей великий князь ... засіяв»?

3. Відносини з іншими державами

У міждержавних відносинах Ярослав продовжував політику батька. Насамперед він дбав про територіальну цілісність імперії, намагався не лише повернути втрачені землі, а й приєднати нові. У 1030-х роках, порозумівшись із польським королем Казимиром, київський великий князь уклав союзний договір, що передбачав визнання поляками за Руссю Перемишля, Белза, Червенських міст і Берестя. На півночі й північному заході він воював із чуддю, ятвягами, литовцями, мазовшанами.

У відносинах із західними державами Ярослав надавав перевагу не воєнним діям, а укладанню взаємовигідних угод. Наприкінці 1040-х років установлюються дружні відносини з Францією, Угорщиною, Німеччиною, Норвегією, Швецією, а також контакти з Англією. Яскравим свідченням міжнародного визнання Русі було прагнення європейських монархів налагодити династичні шлюбні зв'язки з домом Ярослава. Адже в серед-

■ Французькі послы у князя Ярослава Мудрого.
Худ. П. Андрусів. 1978 р.

■ Анна Ярославівна.
Середньовічна
французька гравюра

4 N 4 P 8 H N 4

■ Підпис Анни Ярославівни на грамоті
Суассонському абатству 1063 р.

ньовіччі саме *династичні шлюби* слугували найнадійнішим способом скріплення союзів між державами. Так, дочки князя Анна стала дружиною французького короля, Анастасія вийшла заміж за угорського короля, Єлизавета – спочатку за норвезького, а пізніше – за датського короля. Троє синів узяли шлюб із представницями родин найзнатніших вельмож у Німеччині. Не випадково сучасники називали Ярослава *тестем Європи*.

ШЛЮБНА ДИПЛОМАТІЯ – укладання шлюбів між представниками правлячих династій задля налагодження міждержавних відносин, розв'язання чи уникнення конфліктів.

Помітну роль, як і раніше, відігравав і південний напрям політики. Дещо напружено складалися стосунки з Візантією, які в 1043 р. вилилися у війну, що виявилася невдалою для Русі. Ярослав хоч і зазнав поразки, утім дипломатичними засобами змусив Візантію піти на почесний для Русі мир. Угоду було скріплено шлюбом доньки візантійського імператора із сином Ярослава – Всеволодом.

4. Заповіт Ярослава

Великий князь Ярослав був одним із найвидатніших державних діячів епохи середньовіччя. Був освічений, владолюбний, відзначався гнучкістю та схильністю до компромісів. Не переймаючись каліцтвом (був кульгавим), завдяки сталевій волі й цілеспрямованості досягнув вершин влади й до кінця життя зумів втримувати її у своїх руках. За сприяння розвитку культури, освіти, писемності та архітектури Ярослава прозвано *Мудрим*.

Ярослав усвідомлював неминучість боротьби за владу між синами після своєї смерті (помер 20 лютого 1054 р.). Щоб якимось чином запобігти, він склав заповіт, у якому йшлося про порядок успадкування великокнязівської влади й розподіл між синами території імперії на окремі володіння – уділи. Заповідаючи їм поважати й любити один одного, великий князь наголошував: інакше «землю отців і дідів погубите». Згідно із заповітом київський стіл за принципом *старійшинства* мав послідовно переходити до старшого за віком брата. При цьому старший син Ярослава мав стати для братів «старшим» і за місцем, яке посідав на щаблях ієрархічної драбини.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви єсте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтеся брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 98–99.*

До чого закликав князь Ярослав Мудрий своїх синів? Чим це було викликано? Висловте власну думку.

5. Крим і Степ у добу політичного зміцнення

Централізація влади в Русі в X–XI ст. піднесла політичне значення сусіднього з нею Степу. Із краю постійної міграції кочового населення він поступово перетворюється на зону, у якій сходяться найважливіші шляхи торгівлі між Руссю та Візантією, з одного боку, а з другого – цих країн з найбільшими економічними центрами Європи та Азії. Причому контроль за безпекою в цій транзитній зоні почала перебирати на себе Русь, влада якої приділяла помітну увагу укріпленню свого степового пограниччя. Відповідно у відносинах русів з осілими в межах Північного Причорномор'я та Приазов'я кочовими народами у цей час, крім військової, виникає ще одна важлива сфера взаємодії – економічна. Степовий регіон перетворюється на регулярного постачальника, через Русь і візантійські колонії Криму, на міжнародний ринок товарів високого попиту – хутра, продуктів скотарства, рабів, отримуючи натомість для своїх потреб коштовні прикраси, тканини, вина, вироби мистецтва.

СТЕП – степові простори Русі з півдня й сходу. Регіон постійного переміщення кочових народів між Азією і Європою.

У IX–XI ст. через Тмутаракань посилюється політичний вплив Русі на східну частину Криму. Однак на початку XII ст. половці відокремлюють Тмутараканську область від Русі, і згодом вона перестає існувати. Проте в Судаку, Херсонесі, Солхаті та інших укріплених осередках Кримського півострова продовжували залишатися впливові громади русів. Водночас у другій половині XII ст. знесилена під ударами хрестоносців Візантія втрачає свої позиції на півострові, поступаючись тут генуезцям. Перехрещення культурних впливів, яких постійно зазнавала на собі кримська людність, існування розвинених міських осередків сприяли піднесенню культури та економіки краю, господарсько-ремісничій спеціалізації його окремих частин. Строкате за своїм етнічним складом та культурним рівнем кримське суспільство виявилось відкритим до сприйняття нових соціальних відносин.

Укріплення позицій Русі сприяло перетворенню прилеглого до неї Степу на транзитну зону міжнародної торгівлі. Це справило позитивний вплив на еволюційні процеси в кочовому середовищі, сприяло економічно-культурному піднесенню Криму.

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Об'єднавшись у групи, розгляньте мініатюру, присвячену посвяті Іларіона в митрополити. Поміркуйте, яке значення мало призначення на цю високу посаду мешканця Русі. Результати роботи у групах обговоріть у загальному колі.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

За допомогою додаткових джерел підготуйте інформаційну довідку про доньку князя Ярослава Мудрого – королеву Франції Анну Ярославівну.

Князя Ярослава Мудрого називали «тестем Європи». Поміркуйте, як «шлюбна дипломатія» впливала на міжнародне визнання Русі, її економічний та культурний розвиток. Як можна схарактеризувати «шлюбну дипломатію» з точки зору особистих прав і свобод людини, яка вступала в шлюб?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Укладіть літопис основних подій, пов'язаних з життям і діяльністю князя Ярослава Мудрого.
2. Окресліть напрями зовнішньої політики князя Ярослава Мудрого.
3. Спробуйте схарактеризувати цінність «Руської правди» як історичного джерела. Про що воно може розповісти дослідникам?
4. Аргументуйте або спростуйте думку про те, що за часів правління Володимира Святославовича та Ярослава Володимировича Русь сформувалась як імперія з монархічною формою правління. Для цього тримайте в полі зору визначення термінів «імперія» і «монархія» та знання з курсу всесвітньої історії про тогочасні імперії в Європі.
5. За які заслуги князя Ярослава було названо «Мудрим»?

§ 10. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

1. Політичний устрій

Упродовж періоду володарювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого завершується розбудова держави. Завдяки їхнім зусиллям було зламано спротив місцевої племінної знаті. Уся влада в центрі й на місцях зосереджувалася в руках родини Рюриковичів. Спостерігалось зміцнення монархічної форми правління, чому сприяло запровадження християнства. Тепер князівський рід претендував на статус царственного (пригадаймо зображення Володимира на монетах). Вступ до кола «християнської сім'ї» європейських правителів узаконював як владу руського монарха, так й існування власне самої держави (з точки зору християнських країн).

Діяльність великих князів спрямовувалася на зміцнення єдиновладдя (одноосібної влади) та централізацію держави. Утверджувалася ідея старійшинства одного із князів роду Рюриковичів, що надавало йому право на верхо-

■ Князівська родина. X–XI ст. Реконструкція З. Васіної

вну владу (київський стіл) у Русі. Заповіт Ярослава передбачав передачу верховної влади старшому з його синів, тобто київським князем мав по-слідовно ставати кожен із братів у порядку старшинства. Важливу роль в управлінні державою продовжувала відігравати князівська рада; досить помітним залишався вплив дружини.

До Русі було приєднано величезні території, населені як слов'янськими, так і неслов'янськими народами і племенами, яких силою підпорядковано владі київського князя. Привілейоване становище в суспільстві посідали руси. Зовнішня політика держави спрямовувалася на захоплення нових земель. Важливу політичну роль відігравало військо, за допомогою якого вирішувалася більшість внутрішніх і зовнішньополітичних питань.

2. Формування основних суспільних верств та посилення залежності селян

З прийняттям християнства й утвердженням Київської митрополії започатковується процес формування нової верстви суспільства – *духовенства* (служителів церкви). Попервах його більшість становили вихідці з балканських країн (болгари, македонці, серби), а починаючи від правління Ярослава значно зросла кількість священників з місцевого населення. З утворенням монастирів у Русі з'являються ченці. Духовенство переважно утримувалося за рахунок десятини, що збиралася на користь церкви.

Зміцнювалися позиції «людей війни» – *професійних воїнів*, які становили привілейовану групу суспільства. Набуває рис середньовічної верстви *селянство*, а з розвитком міст формується соціальна група *містян*.

З кінця X ст. прискорюється утвердження суспільних середньовічних відносин. На відміну від Центральної і Західної Європи, де утвердилося велике приватне землеволодіння, у Русі панувала державна власність на землю. Лише в X ст. зароджується великокнязівське землеволодіння, що дістало назву *князівського домену*. У наступному столітті з'являється особисте князівське землеволодіння, що мало умовний ха-

ДОМЕН – особисте князівське володіння.

1

2

■ 1. Руські воїни XI ст. 2. Знатні містяни X–XI ст.
Реконструкції З. Васіної

рактар. Великий князь надає іншим князям волості, але не у приватну власність, а в тимчасову, бо земля належала не йому особисто, а «княжому столу». Виникають передумови перетворення волості на *феод*. Поширюється система васальної залежності. Однак вона не мала розмаїття форм, бо не існувало приватної земельної власності. Лише наприкінці XI ст. виникає боярське землеволодіння.

Селяни потрапляють у залежність від заможних землевласників, що зумовлює формування нової системи податків і повинностей. У другій половині X ст. полюддя перетворюється на особливий податок для київського князя. На користь держави збирається податок з окремого господарства – «диму», пізніше виникає поземельний податок – від плуга чи рала. Податки виплачувалися як у натуральній формі, так і у грошовій. До повинностей належали «повоз» – надання коней і транспорту для потреб князя чи його адміністрації, а також будівництво міст і зведення укріплень. Упроваджуються відробітки залежних селян на користь власників феодів.

ФЕОД – земля, яку надавали у спадкове володіння як плату за службу (як правило, військову).

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

І інші церкви ставив він (Ярослав Мудрий) по городах і по містах, настановляючи попів, і даючи їм частку майна свого, і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков; попові бо часто належить повчати людей, оскільки це йому поручено богом. І умножилися пресвітери і люди християнські, і радувався Ярослав вельми, бачачи багато церков і люду християнського...

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 92.*

У чому літописець убачав основне завдання духовенства?

3. Сільське господарство

Основним заняттям русів (за винятком лісової смуги) залишалося рільництво. На зміну підсічній і перелоговій системам землекористування приходять дво- і трипільна. У техніці обробки землі відбуваються істотні зміни. Якщо в IX–X ст. панувало рало, яке лише розпушувало ґрунт, то з XI ст. набуває поширення плуг із череслом. Під час оранки він підрізає і перевертає ґрунт. Це сприяло надходженню вологи з нижніх шарів у верхні й збагачувало їх повітрям. При цьому також знищувалося коріння бур'янів. Плуг міг використовуватися й для заорювання добрива. Ці властивості плуга відкрили шлях до освоєння важких чорноземів і розширення посівів пшениці, жита, проса, вівса, льону, конопель. За його допомогою сім'я могла обробити значно більшу ділянку. Тягловою силою традиційно залишалися воли, а з кінця XI ст. до оранки почали залучати коней. Це дало можливість перейти до товарного виробництва борошна

Селяни X–XI ст.
Реконструкція
З. Васіної

й хлібопродуктів. Мололи за допомогою жорен, із часом з'явилися млини. Значного поширення набули городництво та садівництво.

Важливою галуззю сільського господарства було тваринництво. Найбільше розводили великої рогатої худоби і свиней, третє й четверте місця посідали конярство й розведення кіз і овець. Займалися й птахівництвом. Помітну роль у господарстві відігравали промисли: переробка продуктів сільського господарства (зерна, льону, конопель, м'яса, молока тощо), збиральництво, полювання, рибальство, лісохімічні промисли (виробництво смоли, дьогтю, деревного вугілля), бортництво.

4. Розвиток міст, ремесел і торгівлі

Наприкінці X ст. інтенсивно розбудовуються старі й засновуються нові міста. Це зумовлювалося розвитком сільського господарства, ремесел і торгівлі. В XI ст. окреслюється виробнича спеціалізація міст. Наприклад, Овруч виготовляв шиферні прясла, натільні хрестики, іконки, Городеськ уславився виробами з металу, Галич – сіллю. Як центри торгівлі зростали Вітачев, Воїнь, Дорогочин, Берестя.

Помітного успіху досягли ремесла, що розвивалися як у містах, так і в селах. Важливою галуззю залишалася металообробка. Обробка заліза й виготовлення з нього виробів здійснювалися в ковальських майстернях. Зроблені ковалями мечі хорезмський учений XI ст. Аль-Біруні називав «чудовими й винятковими». Ювелірні майстри оволоділи мистецтвом витончено оздоблювати речі емаллю й черню. Поширювалися склоробство, гончарство, набували розвитку спеціальності, пов'язані з будівельною справою тощо. У селі також розвивалися різні ремесла: залізодобувне виробництво, ковальська справа, виготовлення кераміки та ін.

ЕМАЛЬ – тонкий шар склоподібної речовини на поверхні керамічних або металевих виробів.

ЧЕРНЬ – чорні чи темно-сірі зображення, нанесені на метал способом гравірування й заповнення штрихів особливим сплавом.

■ Вироби давньоруських ремісників

■ Скляне намисто IX–XI ст. Звенигород

Зростала роль внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Збільшення виробництва продуктів сільського господарства й ремесла сприяло формуванню міських ринків. Розвивалася й зовнішня торгівля. Спочатку її головним напрямом був східний. Грецький (шлях із варяг у греки) вів до Візантії, а Залозний – до Кавказу й Арабського Сходу. Через Соляний шлях велася торгівля з країнами Центральної і Західної Європи. На міжнародні ринки поставляли рабів, хутро, зброю, прикраси із золота й срібла, мед, віск, шкурки. Ввозили прянощі, ювелірні й скляні вироби, мідь, зброю, коштовні тканини, вино тощо.

Виробництво товарної продукції, розвиток торгівлі сприяли зростанню ролі грошей. Переважно використовувалися арабські й візантійські монети. Власних карбувалося небагато. Для розрахунків застосовувалися й срібні злитки – гривні масою від 95 до 197 г.

■ Київська та чернігівська гривні

5. Повсякденне життя різних верств населення

У зв'язку із запровадженням християнства відбувалася зміна традиційних норм побуту, звичаїв і навіть окремих принципів моралі. Доводилося виконувати заповіді Божі, що стосувалися основних сфер життя, молитися, ходити до церкви на богослужіння, відзначати нові свята, не працювати в неділю тощо. І якщо до середини XI ст. князі, бояри, дружинники, містяни вже прийняли християнство, то в багатьох селах частина жителів ще притримувалася язичництва.

Князі й бояри займалися розв'язанням різних політичних, адміністративних чи судових справ; якщо ж випадав вільний час – виїжджали на лови чи просто «поїздити» на конях. Між цими справами знаходили час для виховання дітей, при цьому особливу увагу приділяли синам. З різної нагоди (свята, зустрічі гостей, весілля та ін.) руська знать влаштовувала обіди й бенкети, на яких з коштовного посуду смакували десятки страв, пили різноманітні напої. У міжособистісних стосунках у вищих колах вироблявся *етикет*, котрий обов'язково враховував статус тих чи інших персон.

ЕТИКЕТ – установлені норми поведінки й правила ввічливості.

■ Язичницькі амулети. X–XIII ст.

■ Вироби кістяні. XI–XIII ст.

Зовсім іншим було щоденне життя селянина. Вставати доводилося всо-світа (до сходу сонця) усім членам сім'ї. Помолившись і нашвидкуруч по-сні-давши, селяни поспішали поратися по господарству (біля волів, корів, коней, свиней, свійської птиці). Усі члени селянської родини, включно з дітьми, виконували свою роботу. Навесні, улітку й ранньої осені чоловіки здебіль-шого працювали в полі. Лише пізнього вечора сім'я збиралася на вечерю.

Тяжка фізична праця й злиденні умови життя більшості селян висна-жували їх і робили вразливими до хвороб. Багато з них помирали у відносно молодому віці або швидко старіли. Особливо жахливими для простолюду були роки недородів, голоду й епідемій.

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Об'єднавшись у пари, укладіть список ремесел, які були розвинені в Русі напри-кінці X – на початку XI ст. Доберіть по кілька прикладів виробів, які виготовляла кожна з галузей. Результати роботи оформіть у вигляді таблиці.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Поміркуйте, як географічне розташування міста (зокрема, наявність корисних копалин) пов'язане з розвитком того чи іншого ремесла.

Поміркуйте про зовнішню торгівлю за часів правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Як міжнародні зв'язки Русі позна-чилися на її розвитку? Чи мало це вплив на внутрішню торгівлю?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Коли духовенство сформувалося як суспільна верства?
2. Зовнішня торгівля Русі проходила трьома торговими шляхами: Грецьким, Соляним і Залозним. Визначте напрями цих шляхів. Який товар руські купці поставляли до інших країн, а який – купували?
3. Використовуючи знання з курсу всесвітньої історії, порівняйте суспіль-ний устрій Русі та держав середньовічної Європи.
4. Як розвиток ремесел пов'язаний з розвитком міст?
5. Як прийняття християнства вплинуло на повсякденне життя різних верств населення? Від чого їм доводилося відмовитися і якими були ново-введення?

§ 11. КУЛЬТУРА РУСІ

1. Розвиток писемності та освіти. Усна народна творчість

Протягом тривалого часу вчені вважали, що писемність у східних слов'ян з'явилася у зв'язку із запровадженням християнства. Проте є підстави стверджувати, що вона виникла раніше. Адже просвітитель Ки-рило у 860 р. бачив у Херсонесі «руськими письменами писані» Євангеліє і Псалтир. З X ст. відома практика складання в Русі писемних заповітів

■ Абетка, виявлена на стіні Софійського собору в Києві

про успадкування майна. Умови договору 944 р. передбачали, що руські посли й купці привезуть до Константинополя грамоти, підписані князем.

Якою ж була писемність? Абетка, віднайдена на стінах Софійського собору, засвідчує, що руси користувалися власним письмом, дещо відмінним від поширеної у слов'янських країнах кирилиці, при цьому використовували грецькі літери.

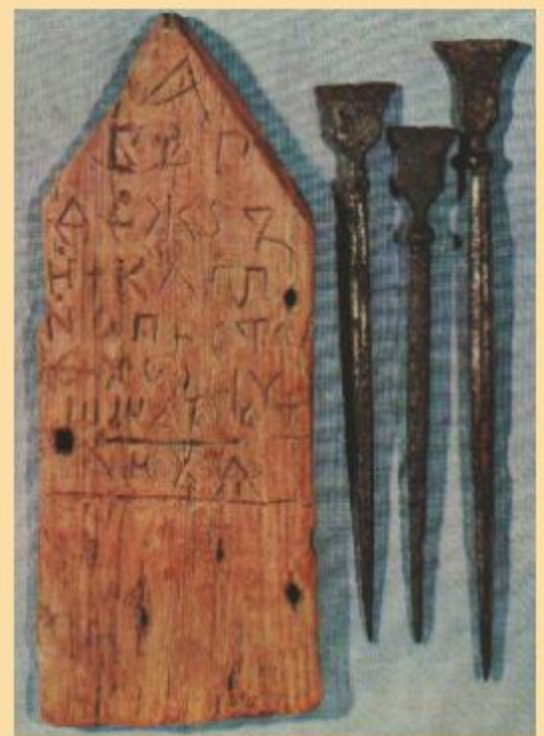
Разом зі священними книгами в Русь прийшла церковнослов'янська мова (виникла на основі староболгарської), яку ще називають *старослов'янською*. Вона стала мовою православної церкви, освіти й культури. За її зразком, переважно на основі київської говірки, в XI ст. почала формуватися давньоруська писемно-літературна мова, якою складали літописи, юридичні пам'ятки, світські художні твори. Як церковнослов'янська, так і писемно-літературна мови дещо відрізнялися від усної розмовної мови.

У середині – другій половині XI ст. в Русі започатковується власне письменство (до цього часу користувалися перекладними творами). Переважно це були збірки уривків і перефразувань з Біблії і творів отців церкви, підібраних для роз'яснення різних випадків з життя людей. Утім, учені припускають, що поруч із церковними перекладали й книжки з історії, географії, астрономії, філософські і юридичні трактати. Першим оригінальним твором стало «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Важливе значення для поширення писемності мали *скрипторії* – майстерні для переписування книг. Першу таку майстерню заснував у Софійському соборі Ярослав Мудрий, згодом вони виникали в інших містах. Переписування було нелегкою справою: досвідчений майстер за день під переписати лише від 2 до 4 сторінок. Оскільки створення книжки було тривалим процесом, то й коштувала вона дуже дорого. Придбати книжку могла собі дозволити лише заможна людина.

У Софійському соборі Ярослав Мудрий заснував і першу в Русі бібліотеку. Згодом бібліотеки виникали в монастирях Чернігова, Білгорода, Переяслава, Володимира. Колекціонування книг поширилося і серед знаті.

Розвиток писемності в Русі сприяв розвитку освіти. Першу школу для дітей знаті відкрив 988 р. у Києві князь Володимир. Ще одна школа діяла при Софійському соборі. Згодом навчання організовували в монастирях і церквах інших міст, де навчали письму, читанню, арифметиці й співу. Відомо, що онука Ярослава Мудрого Янка Всеволодівна в 1086 р. заснувала в Києві в Андріївському монастирі школу для дівчат.

■ Дощечка з алфавітом і писала

■ Графіті зі стін Софійського собору

■ Меч XI ст. з околиць Києва з написом «Коваль Людота»

Про поширення писемності в Русі свідчать *графіті*. Серед написів зустрічаються історичні, поминальні, побутові, звернення до Бога чи окремі імена. Такі надписи можна побачити не лише на храмових стінах, але й ремісничих виробках. Відомим є меч, знайдений поблизу Києва, з надписом «коваль Людота».

Із запровадженням християнства духовний світ народу зазнав істотних змін. Однак нова віра не знищила підвалин попереднього світогляду. Старі релігійні поняття вона наповнювала новим змістом: не випадково християнські свята часто збігалися в часі з язичницькими, надаючи їм нового забарвлення й звучання; переосмислювалися обряди.

Із сивої давнини у свідомості наших пращурів плекався образ Доброї Матері, котру вшановували як богиню родючості. Саме в ньому сконцентрована їхня велика любов до природи, землі, яку називали праведною і божою, оспівували в колядках і щедрівках. Із запровадженням християнства образ Доброї Матері злився з образом Божої Матері.

Серед пісень важливу роль відігравали обрядові, пов'язані з відзначенням свят на честь Сонця, весни, нового року, народженням дитини, весіллями, похоронами. З порами року поєднані колядки, щедрівки, веснянки. У казках утверджувалася віра в чарівну силу води, вогню, замовлянь, магічну дію слова. У них наші пращури висловлювали погляди на добро і зло, правду й кривду. Прислів'я й приповідки передавали життєвий досвід і мудрість.

Поза увагою не залишалася жорстока боротьба з кочівниками. Розуміння її важливості знайшло відображення в билинах. У них оспівуються подвиги богатирів, котрі вірно служили великому князю Володимирі Великому й відважно захищали Русь. Складається також дружинний епос. У ньому оспівуються звитяги вождя-князя, взірцем якого слугувала постать мужнього Святослава.

ГРАФІТІ – написи і малюнки на стінах будівель, нанесені гострим предметом або фарбою.

2. Архітектура

Залишки пам'яток, археологічні розкопки свідчать про високий рівень тогочасної архітектури. Вигляд міст і сіл визначали дерев'яні будівлі. Окремі хорони князів і бояр мали по кілька поверхів. Ремісники і торговці жили в невеликих будинках (до 20–30 кв. м), які обмазували глиною й білили. Велику увагу приділяли зведенню з дерева й землі міських оборонних споруд. Основу валів складали дерев'яні зруби-городи, засипані всередині землею. Окремі кліті зрубів мали розміри 3×3 м і ставилися

■ *Свято-Успенський Єлецький монастир.
Чернігів. Сучасний вигляд*

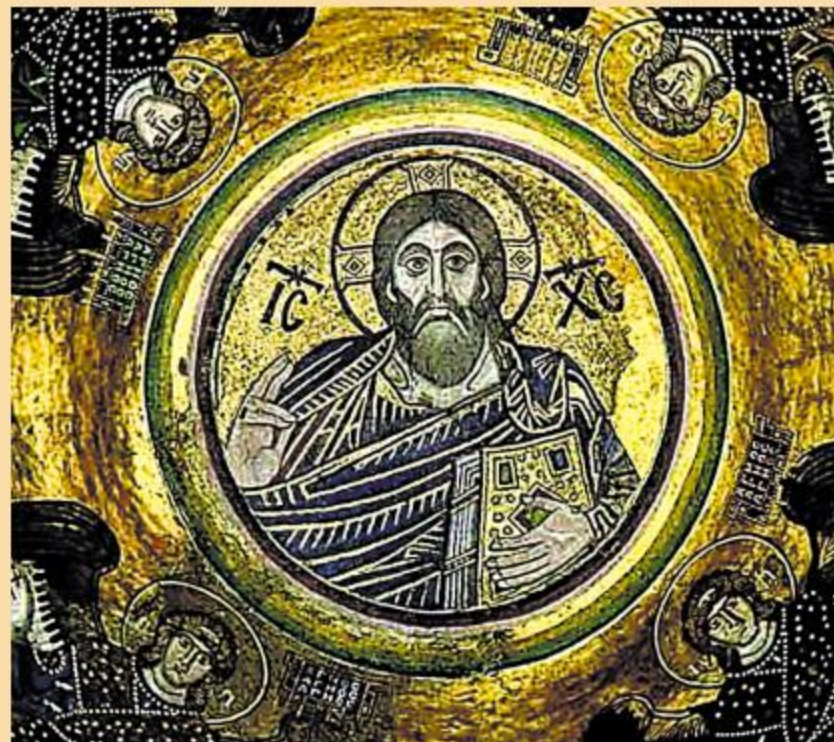

■ *Спасо-Преображенський
собор. Чернігів.
Сучасний вигляд*

в кілька рядів по ширині валу, висота якого сягала 10–15 м. Перед ним викопували глибокий рів, що наповнювали водою. Міські брами виготовляли з дерева, інколи над парадними воротами споруджували церкву, біля них будувався підйомний міст через рів.

Ще до запровадження християнства в Києві розпочалося спорудження великих кам'яних будівель (палаці Ольги тощо). З його утвердження поширюється зведення мурованих храмів і цивільних споруд. Наприкінці X – на початку XI ст. у столиці будуються два двоповерхових палаці (розмірами 45×11 м). Наприкінці IX – на початку X ст. розпочалося будівництво кам'яних храмів у карпатському регіоні (м. Перемишль).

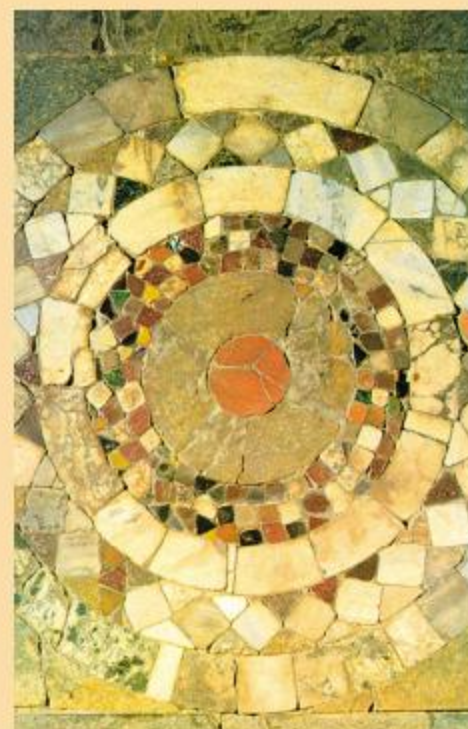
За Ярослава Мудрого монументальна архітектура набуває національних особливостей. Прикладом цього є Софійський собор. Його величні й гармонійні форми, урочисто-святкове оздоблення протягом багатьох століть захоплюють людей. Храм являє собою грандіозну споруду з 13 куполами, оточену з трьох боків відкритими галереями.

■ *Мозаїки Богоматері Оранти та Христа Вседержителя
із Софійського собору в Києві*

■ Велична пам'ятка давньоруської архітектури – Софійський собор – і сьогодні прикрашає історичний центр Києва

■ Фрагмент мозаїчної підлоги центральної частини Десятинної церкви

У Чернігові Мстислав розгорнув будівництво величезного Спасо-Преображенського собору, подібного до Десятинної церкви. Хрещата форма внутрішніх стовпів згодом стає типовою для руської архітектури.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Одним з найвідоміших центрів культурного життя Київської Русі був Софійський собор у Києві – митрополича резиденція. У його стінах укладений перший давньоруський літописний звід 1037–1039 рр.; написано й проголошено митрополитом Іларіоном «Слово про закон і благодать», яке вражає глибиною національного самоусвідомлення й блиском ораторського хисту; розроблено основи першого збірника законів Київської Русі – «Руську правду»; створено Ізборник Святослава 1073 р.; написано незвичайне за своєю ідеологічною спрямованістю послання митрополита Кліма Смолятича... й багато інших творів.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Київ, 1998. С. 318.

Яке місце посідав Софійський собор у культурному житті Русі?

3. Образотворче мистецтво та музика

Розбудова церков сприяла розвитку живопису й художньої різьби. Наприкінці X – в XI ст. в їхньому інтер'єрі – внутрішній частині приміщення – вдало поєднувалися *мозаїки* і *фрески*. Цілим світом різноманітних образів – як релігійного, так і світського змісту – вражає розпис Софійського собору. Чудові мозаїчні зображення прикрашають головний вівтар і купол. Надзвичайно сильне враження справляють образи Христа, архангелів, апостолів, Богородиці-Оранти. Останню в народі вважали захисницею Києва та Русі. Фрески прикрашають усі стіни собору. Крім релігійних сюжетів, на них зображено життя княжого двору: воєнні виправи, лови, вистави скоморохів (мандрівних акторів) та ін. Оздоблюють храм і різні орнаменти, переважно рослинного характеру.

Внутрішній вигляд Софійського собору

Архидиякон Лаврентій.
Фрагмент мозаїки
із Софійського собору

МОЗАЇКА – зображення або візерунок, зроблений з окремих, закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців тощо.

ФРЕСКА – картина, написана водяними або розведеними на вапняному молоці фарбами по свіжій вологій штукатурці.

КНИЖКОВІ МІНІАТЮРИ – невеликі ілюстрації до рукописних книг.

Візантійський вплив у живописі виявився стійкішим, ніж в архітектурі. Візантія дала руському православ'ю іконописний канон. Саме його відтворено в мозаїках і фресках Софії, хоча в них є і місцеві риси. Так, серед розписів трапляється зображення коня, прив'язаного до списа. Цей образ згодом став невід'ємним елементом серії козацьких картин «Козак Мамай». Важливу роль у релігійному житті відігравали ікони. Спочатку їх привозили з Візантії, а наприкінці XI ст. з'являються й руські. Зароджується *книжкова мініатюра*, якою прикрашаються рукописні книги. Найдавнішою такою книгою, що дійшла до нас, є Остромирове євангеліє, яке виготовив у 1056–1057 рр. у Києві диякон Григорій. Його мініатюри – одні з кращих світових зразків оздоблення рукописних книг. Серед пам'яток художньої різьби по каменю, що прикрашали храми, вирізняються різьблені плити. Одинадцять їх збереглося на хорах Софії. Вони вкриті прекрасним рослинно-геометричним орнаментом, доповненим зображеннями орлів і риб. Оскільки православна церква заборонила розташовувати у храмах статуї святих, скульптура не розвивалась. Однак відомо, що в X ст. з каменю й дерева майстри створювали ідолів з людськими обличчями, яких, бувало, і розмальовували.

Розвивалася музика. Значного поширення набули пісні, танці, гусярські розспіви. На міських майданах, у княжих

Мініатюра
з Остромирового
євангелія

дворах часто виступали скоморохи, котрі були музикантами й акторами. На одній із фресок Софійського собору зображено цілий ансамбль із 7 виконавців. Такі музичні інструменти, як гуслі, сопілки, гудки, трапляються під час археологічних розкопок. Після запровадження християнства поширюється хоровий спів.

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Поміркуйте про роль освіти в Русі і уявіть шкільне життя вашого однолітка. Складіть про це невелику розповідь.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Як відомо, першу бібліотеку в Русі заснував Ярослав Мудрий. За підрахунками вчених, вона нараховувала понад 950 (!) томів. Чи маєте ви власну бібліотеку? Укладіть алфавітний каталог книг вашої книгозбірні, зазначивши при цьому: 1) автора/авторів; б) назву; в) місто видання, видавництво і рік видання, кількість сторінок. За бажанням можете об'єднатися з кількома однокласниками і виконати завдання спільно. Результатом такої проєктної роботи може стати каталог книг із виокремленням рубрик за жанрами (пригодницька література, казки, фантастика, детективи та ін.).

У грудні 1990 р. архітектурний ансамбль Софійського собору та комплекс споруд Києво-Печерської лаври було внесено до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Це засвідчило визначну цінність цих пам'яток для всього людства. Поміркуйте, чому важливо зберігати історичні пам'ятки та якою є їхня роль для народу.

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Коли було споруджено Софійський собор у Києві?
2. У якому місті було засновано першу в Русі бібліотеку? Що вам про неї відомо?
3. Поміркуйте, чому ремісники підписували свої вироби і як це свідчить на користь поширення писемності в Русі.
4. Чому після прийняття християнства в повсякденному житті мешканців Русі зберігалися елементи язичництва? Як вони поєднувалися з новою вірою?
5. Освіта в Русі була поширеною, але не загальнообов'язковою. Поміркуйте, які перспективи для людини відкривало її здобуття порівняно з іншими.

УЗАГАЛЬНЕННЯ

Зміцнення центральної влади

Швидке розширення територіальних меж держави, існування на приєднаних землях майже незалежної від Києва місцевої влади таїли загрозу її некерованості й розпаду. Щоб уникнути цих небезпек, Володимир Великий запроваджує намісництво, яке замінило родоплемінний принцип поділу держави на територіальний і значно послабило позиції племінної знаті. Започатковується становлення князівств-намісництв, очолюваних членами родини Рюриковичів. Це посилювало роль центру, але не запо-

бігало міжусобній боротьбі за престол. Тому гостро поставало питання про порядок успадкування великокнязівської влади. Ярослав Мудрий своїм заповітом впроваджує в політичне життя принцип *старійшинства*: київський стіл мав послідовно переходити до старшого за віком брата.

Зміцнення центральної влади сприяло утвердженню єдиновладдя великого князя, а відтак монархічної форми правління. Активна політика приєднання до Русі завойованих земель (кінець IX – початок XI ст.) зумовила її перетворення на досить велику середньовічну державу. На її теренах проживало понад двадцять народів слов'янського і неслов'янського походження. Більшість із них підпорядковувалася Києву, виплачувала данину; спроби виявити непокору жорстко придушувалися. Централізація влади в одних руках сприяла зміцненню обороноздатності держави та єдності культурного середовища.

Вплив християнства на розвиток держави і суспільства

Запровадження християнства Володимиром стало визначною подією в історії Русі. Саме християнство забезпечувало законність її існування в очах європейських володарів-християн. Уважалося, що лише християнський правитель християнської держави міг стати носієм норм і обов'язків тогочасного міжнародного права. Через християнство від Візантії великі князі запозичили ідею божественної основи своєї влади. Воно слугувало ідеологічному зміцненню центральної влади, досягненню та збереженню політичної і територіальної цілісності держави. Церква, спираючись на християнські морально-етичні цінності й чесноти, прагнула пом'якшити соціальні суперечності, захищала знедолених, зокрема невільників. Християнство стало джерелом не знаних раніше моральних цінностей, творило новий духовний світ, заклало підмурок нового сімейного укладу.

Зміст і напрями зовнішньої політики

Зміст зовнішньої політики Русі полягав у досягненні таких цілей: розширення територіальних меж держави: Володимир і Ярослав приєднали до неї чимало земель на заході, півночі й північному сході, посилили її вплив на півдні; організація ефективного захисту південних рубежів від печенігів: у зв'язку із цим великі князі розбудовують потужну лінію оборони з міст-фортець і валів, яка мала запобігти перетворенню кочівниками південноруських земель на власні угіддя; укладання із сусідніми й іншими державами вигідних договорів, які б визнавали територіальні надбання Русі та її міжнародні інтереси.

Основними напрямками зовнішньої політики були два: південний і західний. За правління Володимира Великого переважав перший з них; у стосунках з Візантією великий князь рішуче відкинув претензії Константинополя на зверхність. З 1030-х років зовнішня політика Ярослава Мудрого вперше в історії Русі переорієнтовується на відносини із західними країнами, а князь перетворюється на «тестя Європи». Саме за його правління формується дипломатія як цілеспрямована, розрахована на тривалий час зовнішньополітична діяльність з обстоювання державних інтересів.

Розвиток культури

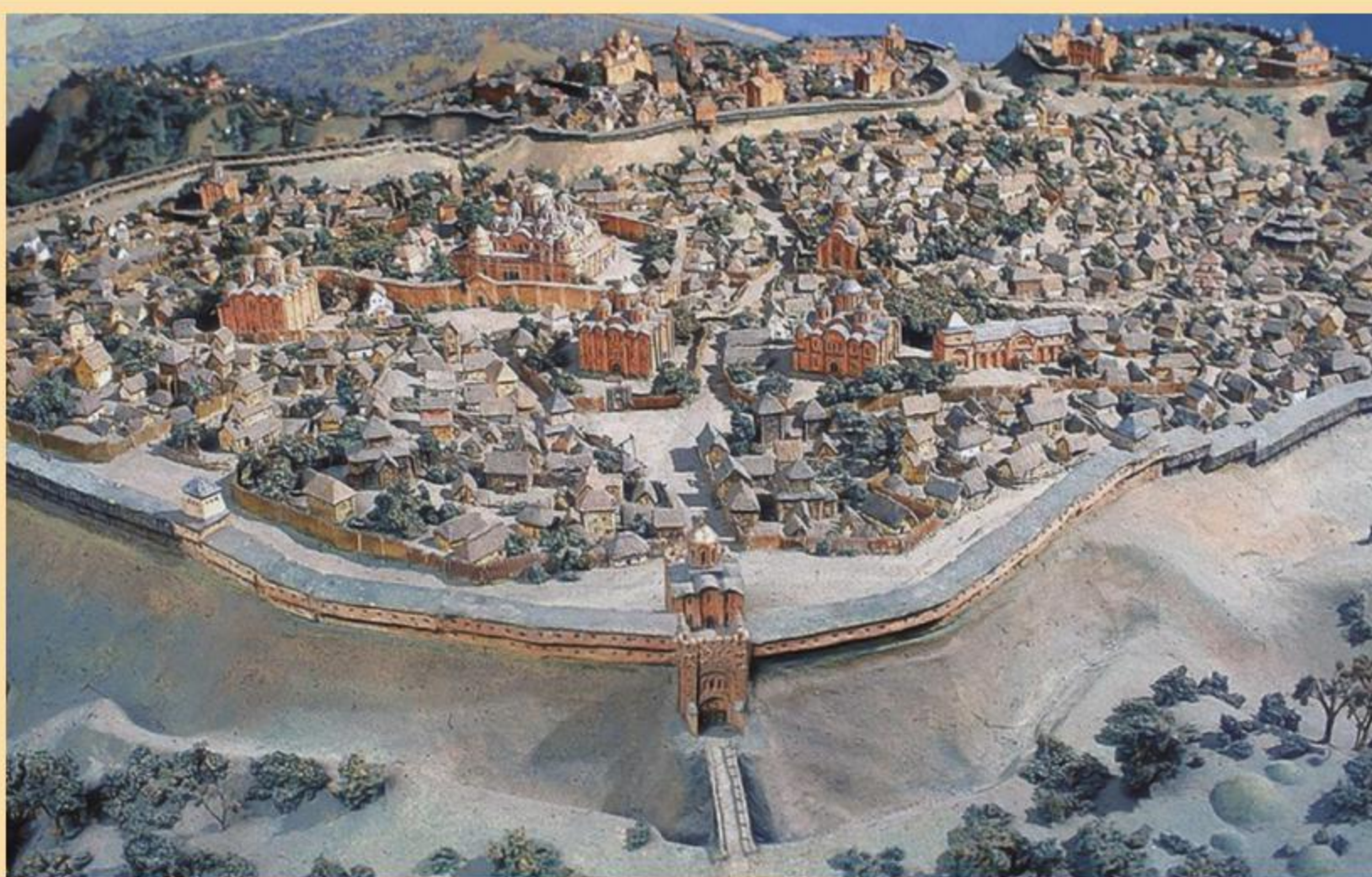
Запровадження християнства, розбудова середньовічної держави створили сприятливі умови для розвитку культури. Упроваджується слов'ян-

ська абетка, виникають церковнослов'янська й писемно-літературна мови, відмінні від розмовної, започатковується власне письменство, організовується шкільне навчання. Під впливом християнства збагачується усна народна творчість, отримує поштовх до розвитку архітектура, що набуває національних рис. Збагачуються образотворче мистецтво, зокрема переживає розквіт живопис (набувають поширення мозаїки і фрески, зароджуються іконопис і книжкова мініатюра). Західноєвропейських зразків досягає художнє ремесло, особливо в техніці використання емалі й черні, розвивається музика.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

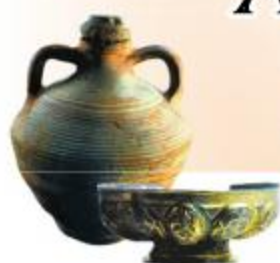
Використовуючи матеріали розділу та додаткові джерела, здійсніть уявну мандрівку Києвом часів Ярослава Мудрого. Пройдіться до Золотих воріт, привітайтеся з вартовими, але довго не затримуйте їхню увагу – від їхньої пильності залежить спокій мешканців міста. Обов'язково завітайте до Софійського собору (нехай у цьому вам стане в нагоді онлайн-екскурсія за посиланням <https://roundme.com/tour/20740/view/50962>). Ну, і як можна оминати першу в Русі бібліотеку! Немає жодних сумнівів, що її двері завжди відчинені для допитливих. Не виключено, що там ви зустрінете своїх однолітків, а отже, зможете обмінятися новинами шкільного життя з перспективи часу. Подорож буде неповною, якщо ви пройдете повз ремісничий квартал і на власні очі не побачите талановитих майстрів. Адже їхня невтомна праця є не останнім аргументом на користь слів Іларіона про те, що Русь стала «відома і знана в усіх кінцях землі». Свої враження від подорожі столицею Русі викладіть у творі. Не забувайте при цьому використовувати поняття і терміни, які засвоїли під час вивчення матеріалу. Запропонуйте своїм однокласникам підготувати відгук на ваш твір.

■ «Місто Ярослава»

РОЗДІЛ 3

Русь-Україна у другій половині XI – першій половині XIII ст.

§ 12. ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВИЧІВ

1. Послаблення центральної влади. Повстання киян у 1068–1069 рр.

Згідно з батьківським заповітом, після смерті Ярослава Мудрого його старший син Ізяслав у 1054 р. посів київський стіл, Святослав отримав Чернігівську землю, Всеволод – Переяславську, Ігор і В'ячеслав – відповідно Володимир (на Волині) і Смоленськ. Так починає утверджуватися *удільна* система володіння руськими землями. Слабкість великокнязівської влади виявилася одразу ж, бо Святослав і Всеволод відмовлялися визнавати старшого брата володарем Русі. Не маючи сил протистояти їхньому опору, Ізяслав у цьому ж **1054 р.** погодився на спільне з братами управління Руссю. Так виник *триумвірат* Ярославичів на чолі з Ізяславом, який правив країною майже 20 років. Нова форма правління засвідчила послаблення центральної влади й посилення політичних центрів на місцях. На основі традиційного територіального ядра Русі – Руської землі – починають формуватися три князівства – Київське, Чернігівське й Переяславське.

Однак старші брати порушили заповіт. Спочатку вони обмежили участь у державному житті молодших братів – Ігоря та В'ячеслава, а після їхньої смерті прибрали до рук їхні володіння. Несправедливо обділені родини молодших Ярославичів затаїли образу і згодом почали активну боротьбу за владу. Вони та інші князі, котрих позбавляли уділів, ставали *ізгоями*. Кожен із братів Ярославичів прагнув насамперед задовольнити власні інтереси, мало дбаючи про державні справи. Вони не змогли своєчасно оцінити й загрози з боку половців (кипчаків) – войовничих кочівників, котрі потіснили печенігів і з'явилися на південних рубежах Русі.

уділ – частка члена князівської родини в родовому володінні; адміністративно-територіальна одиниця Русі.

ТРИУМВІРАТ – спільне правління трьох осіб.

ІЗГОЇ – особи, позбавлені свого звичного суспільного становища.

■ *Кияни звільняють Всеслава з в'язниці. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець ХV ст.*

Улітку 1068 р. половці напали на Русь. У битві на р. Альті Ізяслав, Святослав і Всеволод зазнали нищівної поразки. Безпорадність Ярославичів у захисті краю викликала гостре невдоволення киян. Вони зібралися на віче й звернулися до великого князя з вимогою дати зброю й коней для боротьби з половцями. Оскільки той відмовився, 15 вересня розпочалося повстання. Загони городян рушили до центру Києва. Перелякавшись, Ізяслав і Всеволод залишили місто, а кияни, звільнивши ув'язненого полоцького князя Всеслава, проголосили його великим князем.

Однак новому володарю Русі не вдалося ні зміцнити центральну владу, ні зберегти її за собою. Коли наступного року Ізяслав підійшов до Києва з військом польського короля, Всеслав утік до Полоцька. Кияни зібрали віче і, визнаючи свою провину, запросили Святослава й Всеволода на великокнязівський стіл. Брати запропонували зайняти його Ізяславу. Той погодився, але поперед себе направив до Києва сина Мстислава, котрий стратив 70 зачинщиків повстання, а інших осліпив. У травні 1069 р. до столиці вступив сам Ізяслав; тріумфірат поновився.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

[1068 р.] Прийшли іноплеменники на Руську землю, половці многи. А Ізяслав, і Святослав, і Всеволод вийшли супроти них на [річку] Альту. І коли настала ніч, рушили вони одні проти одних. За гріхи наші напустив бог на нас поганих, і побігли руські князі, і перемогли половці.

...Коли ж Ізяслав із Всеволодом прийшов до Києва, а Святослав до Чернігова, то люди київські прибігли до Києва і вчинили віче на торговищі, і сказали, пославши [послів] до князя: «Осьо половці розсипалися по землі. Дай-но, княже, оружжя і коней, і ми ще поб'ємося з ними».

Але Ізяслав цього не послухав... а люди зняли крик і пішли до поруба Всеславого. Ізяслав же, побачивши це, із Всеволодом побігли з двора. Люди ж висікли Всеслава із поруба... А двір княжий розграбували.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. с. 104, 105.*

За додатковими джерелами довідайтесь визначення терміну «революція». Як ви вважаєте, чому події 1068 р. деякі історики (зокрема М. Грушевський) називають «київською революцією»?

2. «Правда Ярославичів»

Розвиток суспільних відносин, зокрема поява приватної власності на землю, потребував внесення змін до чинного законодавства. У 1072 р. Ізяслав, Святослав, Всеволод, бояри і вище духовенство на з'їзді затвердили новий збірник законів під назвою «Правда Ярославичів». Він став доповненням до започаткованої Ярославом Мудрим «Руської правди».

Вона скасовувала кровну помсту за вбивство, замінивши її грошовим штрафом, посилювала відповідальність за порушення законів, збільшувала розміри штрафів за посягання на власність тощо. У «Правді Ярославичів» неоднаково оцінювалася вартість життя осіб, котрі належали до різних соціальних груп. Наприклад, убивство огнищанина (управителя) чи князівського тіуна (виконавця розпоряджень) каралося штрафом у 80 гривень, а залежного селянина – усього в 5 гривень. Законодавство насамперед захищало життя князя та його посадовців, установлювало високу відповідальність за посягання на їхнє майно. Водночас частково захищалися особисті й майнові права залежних селян. Так, заборонялося їх катувати без дозволу княжого суду. За порушення цієї заборони винуватець сплачував 3 гривні. Установлювався штраф за крадіжку або забиття коней смерда. Підтверджувався високий штраф (40 гривень) за вбивство смерда, котрий працював на державній землі.

3. Боротьба за київський стіл

Тим часом відносини між братами знову погіршилися. Святослав прагнув більшої влади, а тому підмовив Всеволода прогнати Ізяслава. Не чекаючи приходу братів, Ізяслав залишив столицю й вирушив по допомогу до Польщі. Навесні 1073 р. Святослав і Всеволод вступили до Києва. Так припинив своє існування тріумвірат Ярославичів. Верховна влада зосередилася в руках Святослава, який сів у Києві, а після його смерті в 1076 р. перейшла до Всеволода.

Довідавшись про смерть Святослава Ізяслав вирушив на чолі поляків до Києва і Всеволоду нічого не лишилося, як поступитися владою. Він переїхав до Чернігова, але проти цього виступили князі-ізгої Олег Святославович і Борис В'ячеславович. Вони звернулися за допомогою до половців і з їхньою участю розгромили Всеволода під Черніговом. Однак на захист останнього виступив великий князь Ізяслав. У вирішальній битві в жовтні 1078 р. ізгої зазнали поразки: Бориса було вбито, а Олег утік до Тмутаракані. Закинув також і великий князь Ізяслав.

Так Всеволод став єдиновладним володарем. До кінця свого життя (помер у 1093 р.) він намагався вирішити два завдання: не допустити розпаду держави на окремі князівства й забезпечити її на-

■ Святослав Ярославович з родиною. Мініатюра з «Ізборника Святослава». 1073 р.

дійний захист від спустошливих набігів половців. У цьому йому допомагав син Володимир (іменований Мономахом, бо його матір'ю була візантійська царівна Анна Мономах) – талановитий політик і полководець, котрий княжив у Чернігові.

Всеволод вів запеклу боротьбу з князями-ізгоями, котрі домагалися своїх уділів. Особливу активність виявляв Олег Святославович, прозваний за постійне запрошування половців і спустошення поселень Гориславовичем. Урешті-решт великий князь пішов на поступки. Олег утвердився у Тмутаракані, Давид Ігорович отримав Дорогобузьке князівство, брати Ростиславовичі – Галичину з Теремовлею, Ярополк Ізяславович – Волинське князівство. Збільшилася кількість уділів і зросла їхня автономія.

4. Любецький з'їзд князів

Розуміючи небезпеку, яка нависла над державою через постійні міжкнязівські чвари, нащадки Ярославичів після смерті великого князя Всеволода вирішили скликати *князівський з'їзд*. Він зібрався в *Любечі* в листопаді **1097 р.** На з'їзді були присутні великий київський князь Святополк, переяславський князь Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігорович, теремовлянський князь Василько Ростиславович, чернігівські князі Олег і Давид Святославовичі. З'їзд проголосив новий порядок успадкування власності, увівши поняття *вотчини* – володіння, яке колись належало батькам. Таких вотчин було визначено три – Київ, Чернігів і Переяслав. Вони переходили у спадкову власність старших Ярославичів. Володарем Русі визнавався той із них, хто мав своєю вотчиною Київ. Інші князі отримували володіння на правах тимчасового користування із загальнородової власності Рюриковичів.

КНЯЗІВСЬКИЙ З'ЇЗД – зібрання князів для вирішення важливих питань внутрішнього життя країни та її захисту від зовнішньої загрози.

Проте відразу ж після з'їзду його ухвали було порушено. Давид Ігорович, бажаючи привласнити землі Василька Ростиславовича, обмовив його перед великим князем. Той наказав ув'язнити Василька; згодом Давид осліпив його. Цей вчинок обурих більшість князів. На їхню вимогу Святополк погодився покарати Давида. Почалися воєнні дії. У 1100 р. у Витичеві новий з'їзд князів ухвалив відібрати у Давида Волинь, а також закликав до припинення чвар і об'єднання Русі в боротьбі з половцями.

Провідну роль в організації відсічі нападам кочівників відігравав Володимир Мономах. Об'єднавши дружини семи князів, 4 квітня **1103 р.** в битві на *р. Сутинь (Молочна)* він наголову розгромив ворога. Загинуло 20 половецьких ханів, а переможцям дісталася велика здобич. Вони звільнили торків і печенігів, поневолених половцями, й розселили вздовж південних рубежів Русі. Нову перемогу над половцями Володимир здобув у березні 1111 р. біля *м. Сугрова* на *р. Дон*. Після цього тривалий час кочівники не наважувалися нападати на Русь.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

І говорили вони (князі) один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю.

Кожен хай держить вотчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів [уділ]; [іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теревовль – Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест».

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 146.*

Визначте основні рішення Любецького з'їзду та висловте власну думку щодо них.

ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Поміркуйте про інформативні можливості «Правди Ярославичів» як джерела для вивчення суспільних відносин у Русі. Порівняйте її основні положення з «Правдою Ярослава». Зробіть висновки.

ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Розгляньте картину П. Андрусіва («З'їзд князів», 1977 р.). Уявіть себе літописцем, якому доручено зафіксувати для нащадків інформацію про Любецький з'їзд князів 1097 р. Підготуйте замітку, беручи до уваги: 1) час і місце проведення; 2) передумови скликання; 3) хто був присутнім; 4) питання, що обговорювалися; 5) ухвалені рішення; 6) наслідки. За бажанням можете об'єднатися з однокласниками й виконати завдання спільно, розподіливши між собою обов'язки. Результатом такої проєктної роботи може бути газета чи, приміром, міні-вистава в особах. Запропонуйте однокласникам оцінити вашу роботу.

Поміркуйте про основні причини князівських міжусобиць та роль князівських з'їздів у пошуку шляхів їхнього подолання. Чи завжди вдавалося дотримуватися домовленостей? Чи є важливим для вас дотримання слова?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Коли і за яких умов виник тріумвірат? У чому полягала його суть?
2. Назвіть князівства, формування й посилення яких було пов'язано зі встановленням тріумвірату.
3. Подумайте над поняттями «уділ», «тріумвірат» і «вотчина». Вони є свідченням зміцнення чи послаблення центральної влади?
4. Чи існує зв'язок між зовнішньою загрозою для Русі (напади половців) та її внутрішньою нестабільністю? Відповідь аргументуйте.
5. Поміркуйте над поняттям «вотчини» та ухвалою Любецького з'їзду «кожен хай держить вотчину свою». Як це позначалося на відповідальності князів за долю всієї Русі?

§ 13. ЗМІЦНЕННЯ ЄДИНОВЛАДДЯ В РУСІ. УТВОРЕННЯ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ

1. Посилення великокнязівської влади за Володимира Мономаха

Після смерті 16 квітня 1113 р. великого князя Святополка київський стіл, згідно з ухвалою Любецького з'їзду князів, мав перейти до його сина Ярослава. Однак кияни, невдоволені політикою Святополка, який за допомогою *лихварів* наживався на спекуляціях і відбирав майно в заможних людей, підняли повстання. У ньому взяли участь ремісники, торговці, знедолені. Почалися грабунки й розправи. Бояри і міська верхівка звернулися до Володимира Мономаха з проханням посісти київський стіл. 20 квітня він прибув до столиці, де «із честю великою» його зустріли духовенство, бояри, міщани. Повстання припинилося.

ЛИХВА́Р – особа, яка надає грошову позичку чи товар у борг під відсотки.

Володимир Мономах (правив у 1113–1125 рр.) зійшов на престол у 60-річному віці (народився в 1053 р.). На цей час він мав досвід політичної боротьби, проявив себе вольовим і розсудливим державним діячем, талановитим полководцем, рішучим противником князівських міжусобиць. Він усвідомлював небезпеку розпаду Русі і вбачав вихід із ситуації у зміцненні великокнязівської влади. Він прагнув зосередити у своїх руках більшість руських земель, домогтися визнання своєї влади іншими князями і, врешті-решт, спромігся стати всевладним монархом. У своїх відносинах з підвладними князями Володимир Мономах дотримувався не принципу вотчинності, а принципу сюзеренітету–васалітету, тому переміщував їх з одного столу на інший, а інколи відбирав їхні вотчини. Перед смертю він поділив землі між синами.

У своєму «Повчанні дітям» Володимир Мономах навчав синів піклуватися про рідну землю та підданих, дотримуватися християнських чеснот, проявляти милосердя, цінувати людське життя, постійно збагачувати власні знання.

■ Золотий змійовик Володимира Мономаха.

■ Золоті барми, прикрашені перлинами, кольоровим склом, перегородчастою емаллю. XII ст.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

...І любили його всі навколишні і підвладні йому. Він не був гордим, не возносився у своїх добрих ділах, а славу і честь за всі перемоги воздавав насамперед Богові, на нього одного надіявся, і за те Бог йому престол поміж інших дарував і багатьох супротивників покорив. До всіх він був милостивим і щедрим на пожертви, у правосудді додержував законів і хоча винних карав, але більше зменшуючи їх вину і прощаючи. З лиця був гарний, очі великі, волосся рудувате і кучеряве, чоло високе, борода широка, на зріст не вельми великий, але міцний тілом і сильний. У рятях вельми хоробрий і вмілий виладнувати війська.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 181.*

Назвіть риси особистої вдачі Володимира Мономаха.

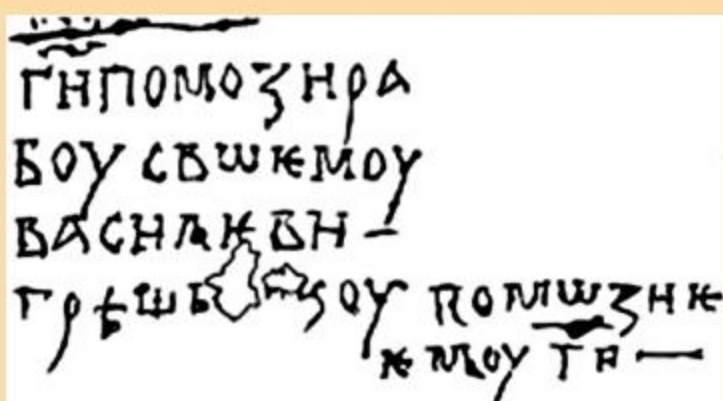
2. Внутрішня і зовнішня політика

Прийшовши до влади, Володимир Мономах вирішив внести зміни до існуючих законів. У 1113 р. у с. Берестовому зібралася рада знаті, що затвердила новий «Устав» – збірник правових норм, який увійшов до «Руської правди». Він підтверджував усі права землевласників щодо підданих, передбачав поступки міській бідноті, обмежував лихварство. Заборонялося продавати купця в рабство, якщо той розорювався внаслідок війни, пожежі чи іншого лиха. Уперше визначалися права й обов'язки **закупів**, обмежувалися свавілля їхніх власників.

Володимир Мономах цілеспрямовано проводив політику об'єднання імперії. На кінець життя великого київського князя поза його впливами залишалася лише незначна частка удільних князівств. Водночас він надзвичайно рішуче придушував прояви непокорі князів. Так, у 1119 р. ув'язнив пінського князя Гліба Все-славовича, усунув від влади волинського князя Ярослава Святополковича.

Помітно активізував Володимир Мономах зовнішню політику. На чільне місце в ній знову висувається південний напрям, що зумовлювалося необхідністю захисту країни від половецьких нападів. Великий князь діяв активно, намагаючись завдати противнику випереджального удару.

ЗАКУПИ – селяни, котрі потрапляли в кабалу до землевласників через невідпрацьований борг – купу.

■ Графіті Володимира Мономаха в Софійському соборі в Києві. «Господи, поможи рабу своєму Василеві – грішнику, поможи йому, Господи». Василь – хресне ім'я Володимира Мономаха

Так, у 1113 р., зустрівши половців під Виром, він змусив їх відступити. Його сини в 1116 р. організували похід у Степ, зайняли половецькі міста на Дону й захопили багату здобич. Складними були взаємини з Візантією. У 1116 р. ледь не дійшло до війни через протистояння в Подунав'ї. Непросто склалися відносини із західними сусідами. У 1018–1023 рр. велися військові дії з Польщею; спалахували конфлікти з Угорщиною.

Великий князь намагався розширити межі держави. Зокрема, його син Мстислав здійснив похід проти чуді й захопив їхнє місто Ведмежу Голову. Інший син – Юрій – завдав удару по Волзькій Булгарії.

3. Правління Мстислава Володимировича

У травні 1125 р. Володимир Мономах помер, і великокнязівський стіл перейшов до його сина Мстислава. Як і батько, це був владний, рішучий і мудрий державний діяч. Він зумів зберегти за сім'єю Мономаховичів ключові позиції в імперії. Поза впливом Мономаховичів залишалися тільки Чернігівська земля, Полоцьк і дрібні волості в Галичині. Мстислав неухильно дбав про збереження одноосібної влади й централізацію країни; у непокірних князів відбирав уділи, а самих проганяв за межі держави.

За князювання Мстислава у Русі запанував суспільний спокій завдяки припиненню кривавих міжусобиць. В одному з пізніших літописів зазначалося, що за його володарювання «усі князі руські жили в цілковитій тиші й не сміли один одного скривдити». Ця «тиша» тому так вражала нащадків, що невдовзі після смерті Мстислава у 1132 р. міжусобна боротьба розгорнулася з такою силою, що згодом призвела до розпаду Русі на окремі князівства.

■ Мстислав Володимирович закладає церкву Успіння Богородиці Пирогощої в Києві. 1131 р. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець ХV ст.

У зовнішній політиці великий князь відстоював державні інтереси Русі. Значну увагу він приділяв захисту її теренів від набігів половців. 1125 р. їхні полчища зазнали розгрому на берегах р. Сули. Близку перемогою завершився й організований Мстиславом похід проти половців у 1129 р. За свідченням літопису, він «загнав половців за Дон, і за Волгу, за [ріку] Яїк. І так ізбавив Бог Руську землю од поганих».

Великий князь прагнув розширити межі імперії у північно-західному напрямі. Зокрема, він підготував кілька походів проти литовців, а його сини завдали поразок чуді й «наклали на них данину». Князь підтримував союзницькі відносини з Візантією, шукав порозуміння з Польщею та Угорщиною.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Він був великий правосудець, у ратях хоробрий і вмів тут наводити лад, усім сусідам його був страшний, до підлеглих милостивий і уважний. За його часу всі князі руські жили в цілковитій тиші і не сміли один одного скривдити. Через це його всі іменували Мстислав Великий. Податі при ньому хоч були великі, але всім урівняно, і через те всі це переносили без тяготи.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 187.*

За які заслуги Мстислава названо Великим? Що спільного між Мстиславом Великим і Володимиром Великим?

4. Утворення удільних князівств

Однак навіть титанічні зусилля таких талановитих правителів, як Володимир Мономах і Мстислав Великий, не змогли запобігти роздробленості Русі на окремі удільні князівства. До цього призвели як відносна слабкість центральної влади та відсутність усталеного порядку престолонаступництва, так і насамперед те, що в межах великої імперії були насильницьки об'єднані території, які різнилися за кліматичними умовами та рівнем економічного й суспільного розвитку, були населені різними етносами, які мали власні культурні й ментальні традиції.

Поширення приватної власності збільшувало прошарок заможних землевласників, інтереси яких дедалі менше збігалися з інтересами центральної влади.

Уже в 1130-х роках розпочався процес відособлення князівств. З-під влади Києва вийшли, зокрема, Володимиро-Суздальське князівство і Новгород-Псковська земля. У 1140–1160-х роках фактично незалежним стає Полоцьке князівство. На теренах сучасної України утворилося шість удільних князівств: *Київське, Переяславське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Волинське й Галицьке*. Їхня знать створювала свої органи влади, військо, проводила самостійну внутрішню й зовнішню політику, лише номінально визнаючи владу великого київського князя.

Утім з утворенням удільних князівств існування держави не припинилося. Відбулися лише зміни в управлінні нею. Так, замість одного великого князя тепер Руссю управляло об'єднання найсильніших князів. Такий порядок правління історики назвали *колективним сюзеренітетом*, коли князі – спільні сюзерени – зобов'язувалися захищати державу від ворогів і намагалися вирішувати найважливіші питання на князівських з'їздах.

Руські князівства до середини ХІІІ ст.

— Кордони руських земель на початку ХІІІ ст.

⊙ — Центри і межі земель-князівств

⚔ — Найбільші битви руських військ

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Прочитайте фрагмент із «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Які основні людські якості намагався виховати князь у дітях? Проти чого застерігав? Оцініть актуальність князівських настанов з перспективи часу (твір було написано близько 1096 р.).

Нехай вас не застане сонце в ліжку. А вставши рано, не слід лінуватись, а братись до праці.

А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь.

У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться. Не покладайтесь на тивуна, ні на отрока, щоби не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

Ні питтю, ні їді не потурайте, ні спанню.

Гордості не майте в серці і в умі.

Лжі бережися, і п'янства... бо в сьому душа помирає і тіло.

Убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіться самі, а не давайте сильним погубити людину.

Старих шануй, як отця, а молодих – як братів.

А куди підете і де станете, – напоїте, нагодуйте краще стороннього; а ще більше вшануйте гостя, звідки він до вас [не] прийде, – чи простий, чи знатний, чи посол.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

На основі матеріалу підручника і додаткової літератури складіть історичний портрет Володимира Мономаха, беручи до уваги час та обставини його правління, основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики, особистісні характеристики, внесок у суспільний та економічний розвиток Русі.

Поміркуйте про причини роздробленості Русі та перспективи розвитку окремих князівств. Якими були переваги і недоліки колективного сюзеренітету?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Укладіть хронологію основних подій життя та діяльності Володимира Мономаха та Мстислава Великого.
2. Розгляньте карту на с. 72. Покажіть удільні князівства, які утворилися на теренах сучасної України, назвіть їхні центри.
3. Що об'єднувало «Правду Ярослава», «Правду Ярославичів» і «Устав Володимира Мономаха»? Схарактеризуйте розвиток правових відносин у Русі від Ярослава Мудрого до Володимира Мономаха.
4. Доведіть або спростуйте думку, що роздробленість Русі на удільні князівства була не випадком, а результатом закономірного розвитку держави.
5. На основі матеріалу параграфа та вміщених у ньому фрагментів джерел доведіть, що політика Мстислава Великого була продовженням курсу Володимира Мономаха.

§ 14. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО, ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО, ЧЕРНІГІВСЬКОГО І НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У СЕРЕДИНІ XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

1. Київське князівство

На початку XII ст. в основному завершується формування території Київського князівства (Київської землі). Князівство переживало економічне піднесення. На його теренах існувало близько 80 міст і містечок – центрів ремесла і торгівлі. Найбільшим був Київ, який займав площу 360–380 га з населенням близько 50 тис. осіб. Київські ремісники виготовляли вироби (особливо ювелірні) на рівні кращих європейських зразків. У місті процвітала торгівля. Помітну роль в економічному житті відігравали Вишгород, Білгород, Василів (нині – Васильків), Юр'їв (сучасна Біла Церква), Канів та інші міста. Позитивні зрушення, зумовлені поширенням плуга, відбувалися в сільському господарстві, зокрема зроставав збір зернових. Розвивалися скотарство й промисли, утверджувалося князівське і боярське землеволодіння.

Київська земля залишалася спільною спадщиною роду Рюриковичів, а Київ – стільним градом. Тому князі вели жорстоку боротьбу за оволодіння ним, що давало переможцю шанс об'єднати Русь під своєю владою. Адже в його руках опинявся символ слави і могутності імперії, її духовний центр, найбільше і найбагатше місто, а також найрозвинутіше князівство. Упродовж 1146–1246 рр. 24 князі 47 разів займали київський стіл.

Окремі володарі намагалися позбавити Київ його статусу. Так, володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський, який захопив столицю 12 березня 1169 р., піддав її жакхливому погрому і вивіз духовні святині Русі – дзвони, ікони, церковне майно і книги.

У другій половині XII ст., у роки спільного правління Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславовича – т. зв. дуумвірату, відбувалося

■ Розорення Києва військами Андрія Боголюбського. Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.

■ Церква Успіння Богородиці Пирогової. Сучасний вигляд

економічне і культурне піднесення Києва та Київської землі. Князі також проводили успішну боротьбу з половцями. Після загибелі в 1223 р. київського князя Мстислава Романовича політична роль князівства занепадає. Великі князі вже не впливали на державний розвиток Русі. Київська земля розпалася на дрібні уділи.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Узятий же був Київ місяця березня у дванадцятий [день], у середу другої неділі посту. І грабували вони два дні увесь город – Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилювання анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали, а других в'язали, жінок вели в полон, силоміць розлучаючи із мужами їхніми, діти ридали, дивлячись на матерів своїх. І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон, і книг, і риз, і дзвони познімали всі [ці] смольняни, і суздальці, і чернігівці, і Олегова дружина, – і всі святині було забра-но. Запалений був навіть монастир Печерський Святої Богородиці поганими... І був у Києві серед усіх людей стогін, і туга, і скорбота невтишима, і сльози безперестаннї.

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 295.*

Про яку подію оповідає літописець? Кого християни називали «поганими», «поганинами» і в якому сенсі вжито це слово в літописі?

2. Переяславське князівство

Ще до поділу Русі між синами Ярослава Мудрого почало формуватися Переяславське князівство, яке на сході й півдні межувало зі Степом. Для захисту від кочівників тут створюється потужна Посульська оборонна лінія.

Провідну роль в економічному житті відігравав Переяслав – одне з найбільших міст Русі, могутня фортеця, якою жодного разу не змогли оволодіти кочівники. У Переяславі активно розвивалися різні ремесла й торгівля. Розбудовувалися міста-фортеці: Остерський городок, Баруч,

■ Михайлівський собор у Переяславі. XI ст. Реконструкція за Ю. Асєєвим

■ Фрагмент експозиції Музею архітектури давньоруського Переяслава, спорудженого над залишками (фундаментом та нижньою частиною стін) Михайлівського собору в Переяславі

Прилуки, Лубни, Жовнин й ін. Деякі з них виступали торгово-ремісничими осередками. На території князівства успішно розвивалося зернове господарство, у північно-східних районах – тваринництво й промисли.

Політично Переяславське князівство залежало від Києва. Упродовж 1130–1150-х років за володіння ним точилася запекла боротьба між Мономаховичами та Мстиславичами. Успішною боротьбою з половцями відзначився Володимир Глібович (1169–1187). У 1185 р. він організував оборону Переяслава і в боях під його стінами завдав половцям жорстокої поразки. Коли Володимир Глібович у 1187 р. помер, то, за свідченням літописця, *«за ним же Україна багато потужила»*, бо *«був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями був сповнений»*. З кінця ХІІ ст. князівство або взагалі не мало свого князя й перебувало під владою Києва, або переходило під зверхність володимиро-суздальського князя. Переяславське князівство не справляло помітного впливу на політичний розвиток Русі, проте відіграло важливу роль у захисті її рубежів від половців.

Термін «УКРАЇНА» вперше вжито в Київському літописі під 1187 р. для позначення порубіжних земель Русі (Київського та Переяславського князівств), які межували з половцями.

3. Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства

Утворення Чернігівського князівства, найбільшого за територією, в основному завершилося в ХІ ст., після того як Ярослав Мудрий віддав Чернігову колишні землі сіверян, радимичів, в'ятичів, Муромську волость і Тмутаракань. У 1130-х роках до складу князівства увійшло Посейм'я з головним містом Курськом.

Серед міст найбільшими були Чернігів, Путивль, Стародуб. Стольне місто князівства за розмірами поступалося лише Києву. Його площа сягала 200 га, а довжина укріплень – 6,5 км. Чернігів зажив слави також як торговий і ремісничий центр. Тут виготовляли мозаїку, полив'яну

■ П'ятницька церква в Чернігові. Сучасний вигляд

■ Борисоглібський собор у Чернігові. Сучасний вигляд

■ **Військо Ігоря Святославовича захоплює половецькі вежі (юрти, встановлені на вози). Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.**

плитку, зброю, ювелірні прикраси, знаряддя праці. В інших містах теж розвивалися різні ремесла і торгівля. Оскільки переважна частина території знаходилася в лісовій смузі, то селяни менше займалися зерновим господарством, а більше тваринництвом, ремеслами, промислами.

Першим чернігівським князем був син Володимира Великого – Мстислав. Як вам уже відомо, під час боротьби за владу після смерті батька, Мстислав домовився із своїм братом, великим київським князем Ярославом Мудрим, про розподіл території по Дніпру. У результаті Лівобережжя з Черніговом відійшло під його незалежне від Києва управління. Після його смерті у 1036 р. князівство повернулося під владу Києва, а чернігівський стіл посів син Ярослава Мудрого – Святослав. Його сини започаткували дві князівські династії – Ольговичів (Олеговичів) та Давидовичів. Якщо представники Давидовичів підтримували київських князів, то Ольговичі прагнули оволодіти київським столом.

Наприкінці XI ст. за ухвалою Любецького з'їзду князів утворилося Новгород-Сіверське князівство. Формально його князі підпорядковувалися Чернігову, а фактично проводили самостійну політику. У XII ст. в ньому точилася жорстока міжусобна боротьба між Давидовичами і Ольговичами. У 1178 р. князівство перейшло до Ігоря Святославовича, котрий розгромив половецьких ханів Кончака і Кобяка. У 1185 р. на чолі невеликих сил він вирушив проти кочівників, однак на берегах Каяли, зазнавши нищівної поразки, потрапив до полону. З початку XIII ст. Чернігівське й Новгород-Сіверське князівства діляться на уділи.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Що то шумить, що то дзвенить
Перед зорею ранньою?
Ігор полки свої повертає,
Жаль йому брата любого Всеволода.
Бились день та бились і другий,
А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!
Тут брати розлучились
Над рікою Каялою бистрою.

Не стало вина кривавого,
Закінчили своє погуляння русичі,
Сватів своїх добре напоїли,
Самі полягли за землю Руську
Никне трава жалощами,
Древо з туги к землі клониться.
Невесела, браття, настала година,
А що силу руську пустиня вкрила.

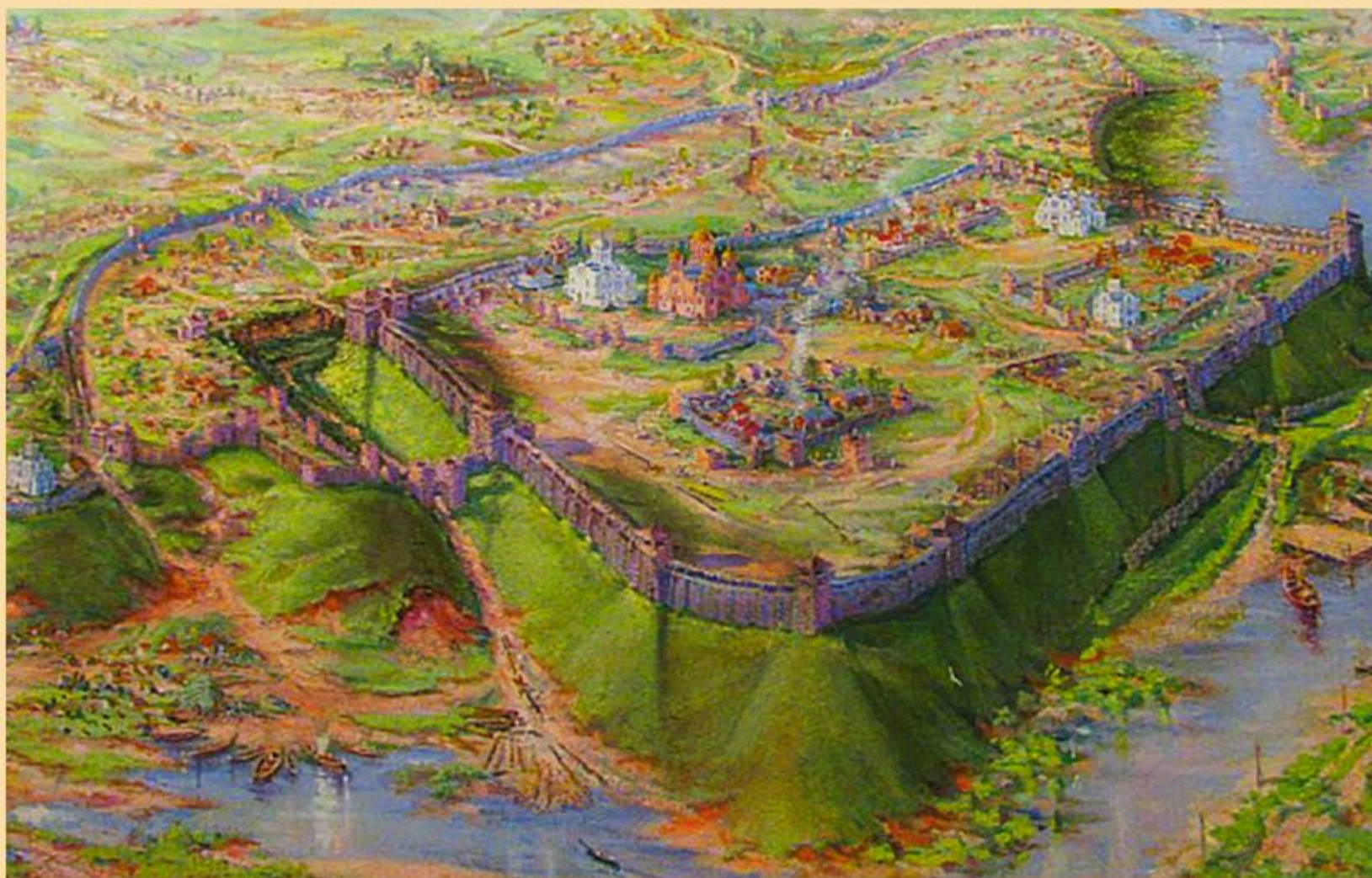

Прочитайте фрагмент з літописної оповіді «Слово о полку Ігоревім» про битву Ігоря Святославовича з половцями на р. Каялі. Як автор передає масштаб бою?

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

Центром Чернігівського князівства був Чернігів. Перші писемні згадки про місто знаходимо в трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією». Дитинець давнього Чернігова розташовувався на мисі, утвореному злиттям річок Десна та Стрижень, що забезпечувало хорошу оглядовість і контроль над прилеглою територією. Місто було одним з найбільших у Русі, славалося ремеслами та торгівлею і часто суперничало навіть із Києвом. За підрахунками вчених населення міста на початку ХІІІ ст. становило близько 20 тис. Саме в цей період Чернігів переживав період свого найбільшого розквіту, свідченням чого була його багата архітектурна забудова. До нашого часу збереглося п'ять храмів часів Русі: Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, П'ятницька та Іллінська церкви та Свято-Успенський Єлецький монастир. Свідками далекої минувшини Чернігова є Болдині гори. На їхніх схилах у 1069 р., на зразок печерного монастиря в Києві, чернець Антоній заклав печери (їх називають *Антонієвими*). Завітавши на сайт Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», довідайтеся про ці пам'ятки. У парах або групах підготуйте інформаційне повідомлення про одну з них і презентуйте своїм однокласникам.

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Розгляньте картини. Їх написано в різний час, у різних стилях, але присвячені вони одній події – походу князя Ігоря Святославовича проти половців. Висловте своє враження і поміркуйте, якими джерелами могли скористатися художники для відтворення подій минулого. Порівняйте картини з мініатюрою з літопису на с. 77, присвяченою цій же події.

1. Після побоїща Ігоря Святославовича з половцями. Художник В. Васнецов. 1880 р.
2. Ескіз ілюстрації до «Слова о полку Ігоревім». Художник І. Падалка. 1928 р.

Поміркуйте, як місце розташування та природні умови Київського, Чернігівського та Переяславського князівств впливали на їхнє політичне та господарське життя.

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Яким роком датується перша літописна згадка про Україну і з якою подією вона пов'язана?
2. Покажіть на карті на с. 72 Київське, Переяславське і Чернігівське князівства. З якими землями межувало кожне з них? Розгляньте території, які заселяли половці.
3. «І хто ж бо не полюбить Київського княжіння, адже вся честь, і слава, і велич, і глава всім землям руським Київ, і від всіх далеких, багатьох царств сходяться різні люди й купці, й різних благих багато від усіх країн буває в ньому», – так засвідчив літописець XII ст. Поміркуйте про роль Києва часів роздробленості. Завдяки чому місту вдавалося зберігати свій статус?
4. Як відомо, у Переяславському князівстві споруджувалося багато фортець і укріплень. Із чим це було пов'язано?
5. Як ви гадаєте, з якою метою Андрій Боголюбський, захопивши Київ у 1169 р., вивіз із нього духовні святині Русі?

§ 15. ПОЛІТИЧНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ

1. Волинське князівство

Волинська земля утворилася на західних теренах Русі. Формування її територіальних меж тривало майже до кінця XII ст. Її назва – «земля з пагорбами» – походить від давнього центру племінного об'єднання волинян – граду Волинь. Згодом політичним і духовним центром Волинської землі стало засноване в 988 р. князем Володимиром Святославовичем місто Володимир.

■ Роман Мстиславович.
Сучасна
реконструкція

У 1080-х роках відбувся поділ Волинської землі на дві частини: волинську і прикарпатську. Розвинутими містами Волині в цей час були Володимир, Луцьк, Берестя, Вигошів та ін. В умовах міжусобиці у Волині в 1135 р. осідає онук Володимира Мономаха – Ізяслав Мстиславович, котрий започатковує місцеву династію. У середині ХІІ ст. Волинська земля виокремлюється в напівсамостійне князівство, яке вело жорстоку боротьбу з Галицьким. На час смерті сина Ізяслава – Мстислава (1170) удільними князівствами в Західній Волині володіли: Белзьким – Всеволод, Берестейським – Володимир, Червенським – Святослав, Володимирським (після смерті Мстислава) – Роман. У Східній Во-

лині (Луцькому князівстві) правив брат Мстислава – Ярослав, котрий, за домовленістю з ним, після його смерті фактично став верховним князем Волині.

Серед молодих князів особливими здібностями державотворця і полководця вирізнявся Роман Мстиславович, який народився на початку 1150-х років. Його матір'ю була донька польського короля Болеслава Кривоустого. Роман намагався обмежити боярське свавілля, створив сильне військо, заручився підтримкою володимирського єпископа, у своїй діяльності спирався на городян. З початку 1180-х років, після смерті свого дядька Ярослава, Роман розпочав боротьбу за утвердження на Волині.

2. Утворення Галицького князівства

Галицьке князівство почало формуватися наприкінці ХІ ст. на прикарпатській частині Волині. Його центром стала Перемишльська земля, яка до приєднання в 981 р. до Русі перебувала у складі Чеської держави. Засновником місцевої династії став онук Ярослава Мудрого – Ростислав Володимирович, який намагався утворити з Галичини міцний політичний осередок. Його справу продовжили сини – Рюрик, Василько і Володар. У 1084 р. Галичина ділиться на три князівства: Перемишльське, Теревовлянське і Звенигородське. Любецький з'їзд князів узаконив за братами вотчинний порядок володіння цими князівствами.

Князювання братів заклало підвалини майбутньої могутності Галицької землі. Вони створювали умови для економічного розвитку краю, захищали його від нападів угорців і поляків. У 1097 р. Галицька земля виходить з-під влади Києва. Після смерті Володаря і Василька у 1124 р. між їхніми синами розпочалася боротьба за владу. Тим часом швидко зростала роль м. Галича, розташованого в центральній частині Галицької землі, що сприяло виникненню в середині 1120-х років Галицького князівства. У ньому правив Іван Василькович, котрий стає володарем і Теревовлянського князівства. Після його смерті в 1141 р. обидва князівства потрапляють до рук владного і талановитого політика – перемишльського князя Володимирка Володаревича. Останній перетворюється на володаря майже всієї Галицької землі, столичним містом якої з 1141 р. стає Галич.

За межами володінь Володимирка залишалося Звенигородське князівство, де правив небіж Іван Ростиславович, котрого в 1145 р. галицькі бо-

Галич. Макет міста XII–XIII ст. Національний заповідник «Давній Галич»

яри, невдоволені Володимирком, запросили на стіл. Проте Володимирко завдав йому поразки, і він змушений був ховатися в Берладі – землі Дністро-Дунайського пониззя, де проживали в умовах «вольниці» переселенці з різних регіонів Русі (їх називали ще *бродниками*). Із цього часу Івана Ростиславича стали іменувати Іваном Берладником.

Намагаючися зберегти самостійність, Володимирко вів жорстоку боротьбу з київськими князями, у якій зумів приєднати до своїх володінь м. Бужськ і Погорину (міста Шумськ, Тихомль, Вигошів і Гнійницю). Визначилися територіальні межі Галичини. До складу князівства деякий час входила і Закарпатська Русь. Володимирко зробив чималий внесок у формування єдиного Галицького князівства. У 1153 р. він помер.

3. Піднесення Галицького князівства за Ярослава Осмомисла

Галицький стіл перейшов до єдиного сина Володимирка – Ярослава. Молодий князь мав блискучі здібності державного діяча. На відміну від батька, він намагався залагоджувати внутрішні й зовнішні конфлікти шляхом переговорів. Йому довелося розв'язувати два складних завдання: відстоювати незалежність князівства від посягань Києва та знаходити порозуміння з місцевими боярами.

1

2

- 1. Ярослав Осмомисл. Сучасна художня реконструкція.
- 2. Реконструкція зовнішності Ярослава Осмомисла за черепом, знайденим 1937 р. в с. Крилос Івано-Франківської області (на місці середньовічного Галича). Сучасні вчені дискутують, чи справді знайдені останки належали Осмомислу

■ Золоті колти, прикрашені перегородчастою емаллю. ХІІ ст.

■ Срібний двостулковий браслет-наруч із зображенням гусяра. ХІІ ст.

Особливість галицьких бояр полягала в тому, що як верства вони формувалися не з князівської дружини, як в інших землях, а з місцевої родоплемінної знаті. Князі, намагаючись заручитися їхньою підтримкою у встановленні своєї влади, давали їм у власність землі та маєтки. До цього додавався швидкий розвиток сільського господарства і торгівля сіллю, що сприяло збагаченню бояр та перетворенню на привілейований стан. Це давало змогу деяким з них утримувати власні озброєні дружини. Давалася взнаки і віддаленість від Києва, і навпаки, близькі зв'язки з Угорщиною і Польщею. У результаті галицькі бояри почувалися досить незалежно. З бояр формувалася дружинна знать князя, котра могла впливати і на настрої війська. Оскільки галицькі бояри не були зацікавлені у зміцненні князівської влади, вони протидіяли політиці Ярослава.

У 1158 р. проти Ярослава виступив Іван Берладник, котрий заручився підтримкою київського князя й частини галицьких бояр. Щоб запобігти новому наступу на Галич, Ярослав узяв участь у спільному поході з волинськими князями на Київ. Іван Берладник утік до Візантії, де й помер. Залагодивши суперечності з Києвом і припинивши князівські міжусобиці, Ярослав установив добросусідські відносини з угорцями і поляками, зумів запобігти нападам половців.

За князювання Ярослава Галицьке князівство переживало розквіт. Його володіння розширилися вздовж Дністра далеко на південь; навіть землі в нижній течії Пруту й Дунаю (Берладь) опинилися у сфері впливу Галича. Зростала роль Дністра в міжнародній торгівлі, що сприяло розвитку міст. За свідченням джерел, «земля ж його (Ярослава) була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці й ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав».

На середину 1180-х років Ярослав став найвпливовішим князем Русі. Намагаючись зміцнити політичну роль князівства, він домігся заснування галицького єпископства, для чого заклав у Галичі величний храм Успіння Божої Матері. Його поважали за виваженість, мудрість, освіченість, чесність і доброту, за що й прозвали *Осмомислом* (себто мудрим, котрий має вісім розумів). Помер князь 1 жовтня 1187 р. У своєму заповіті залишав позашлюбному сину Олегу Галич, а Володимиру (сину від шлюбу з донькою суздальського князя Юрія Долгорукого Ольгою) – Перемишль.

✓ ПОПРАЦЮЄМО З ДЖЕРЕЛАМИ

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти
На своїм золотокованім престолі,
Підперши гори угорські
Своїми залізними військами,
Заступивши королеві дорогу,
Зачинивши ворота на Дунаї,

Через хмари каміння кидаючи,
Суд по Дунай рядячи.
Грози твої по землях течуть.
Одчиняєш ти браму Києву,
Стріляєш із отчого столу золотого
На султанів у далеких землях.

Рильський М. Слово про Ігорів похід // Слово о полку Ігоревім та його поетичні переклади і переспіви. Київ, 1967. С. 221.

Яку оцінку дано Ярославу Осмомислу в «Слові о полку Ігоревім»? Чи погоджуєтеся ви з нею? Висловте власну думку.

✓ ДВА – ЧОТИРИ – УСІ РАЗОМ

На сайті історико-культурного парку «Древній Звенигород» у рубриці «Новини» перегляньте 3D модель Звенигорода від часу його заснування до періоду найбільшого розквіту у XII – на початку XIII ст. Простежте розвиток міста, звернувши увагу на зміну укріплень, дерев'яну, а згодом муровану забудову (князівський палац, боярські садиби, житла простого люду), розвиток ремесла та щоденну працю його мешканців. Поділіться своїми враженнями від відеоекскурсії (за бажанням висловте їх у невеликому творі).

■ Звенигород. Макет міста XI (ліворуч) та XII ст. (праворуч)

✓ ПРАЦЮЄМО ТВОРЧО

Прочитайте фрагмент літопису. Визначте, про кого в ньому оповідається. Порівняйте, як висвітлено постать цього князя в різних історичних джерелах (скористайтеся для цього вміщеним уривком із «Слова о полку Ігоревім»). Визначте, що є спільного в характеристиках.

Того ж року представився галицький князь Ярослав, син Володимирів, місяця жовтня в перший день, а в другий день покладений був у церкві святої Богородиці.

Був же він князь мудрий, і красномовний, і богобійний, поважаний в [усіх] землях, і славен військами, – бо де була йому обида, [то] сам він не ходив полками своїми, а посилав їх з воєводами. Він бо навів лад у землі своїй і милости-

ню щедрю роздавав, прочан люблячи і нищих годуючи. Чорноризький чин люблячи і честь [їм] воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре [про них].

*Літопис руський / За Іпатіївським списком
переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 345.*

Дослідники стверджують, що від народження Ярослав Осмомисл був фізично слабким, утім володів гострим проникливим розумом і неабиякими дипломатичними здібностями. Пригадайте, хто з раніше вивчених князів Русі мав фізичні вади, але при цьому був одним із найвизначніших державних діячів середньовіччя. Наскільки важливо бути цілеспрямованим і наполегливим у досягненні мети?

✓ ПЕРЕВІРИМО ЗНАННЯ

1. Коли і за якого князя завершилося об'єднання земель (князівств) у єдине князівство з центром у Галичі? Назвіть роки правління Ярослава Осмомисла.
2. Покажіть на карті на с. 72 території Галицького та Волинського князівств. Назвіть їхні адміністративні центри та держави, з якими вони межували.
3. На основі матеріалу параграфу доведіть, що Галицьке князівство за часів Ярослава Осмомисла переживало період розквіту. Для аргументації використайте карту та посилання на рядки з джерел.
4. Поміркуйте, чи були підстави назвати князя Ярослава Осмомислом.
5. Визначте спільні і відмінні риси в історичних портретах батька і сина – Володимирка і Ярослава.

§ 16. КУЛЬТУРА РУСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

1. Освіта та наукові знання

Від середини XI ст. в Русі активно розвивається освіта. При церквах і монастирях відкриваються школи. Як відомо, у 1086 р. княгиня Анна Всеволодівна заснувала в Києві при Андріївському монастирі школу для дівчаток, котрих навчали грамоти, ремесел, співу й «інших корисних знань». Зароджувалося й приватне навчання. Наприклад, Феодосій Печерський здобув освіту в невеликому місті Курську, де навчався в «єдиного вчителя». Із шкіл при Софійському соборі й Печерському монастирі вийшли такі відомі діячі культури, як митрополити Іларіон та Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, математик Кирик та ін. У середині XIII ст. в Русі налічувалося близько 400 осіб, котрі володіли грецькою мовою.

Писемність поширювалася не лише серед привілейованих верств, а й серед ремісників і торговців. Про це промовляють численні написи (епіграфічні пам'ятки) на посуді, пряслах, металевих виробах, ливарних формочках: «Давидова чара», «Гаврило», «Ярополче вино», «Максим» та ін. Під час археологічних розкопок у Новгороді віднайдено понад 1000 берестяних грамот різного змісту. На теренах Південної Русі їх виявлено у Звенигороді.

**БЕРЕСТЯНА
ГРАМОТА** –
писемна пам'ятка,
написана на бересті
(березовій корі).